

Új kutatások
ESZTERGOM MEGYEI JOGÚ VÁROS
építészeti értékeiről

Új kutatások
ESZTERGOM
MEGYEI JOGÚ VÁROS
építészeti értékeiről

Szerkesztette:
Prokopp Mária

© Szerkesztette: Prof. Dr. Prokopp Mária

Technikai szerkesztő:
Dr. Legeza László

Szakmai lektor:
Dr. Vukov Konstantin

ISBN 978-...

Kiadó
Esztergom Megyei Jogú Város Önkormányzata
2500 Esztergom, Széchenyi tér 1.
www.esztergom.hu

Felelős kiadó:
Hernádi Ádám polgármester

© Borítófotó
Mujdricza Ferenc

Készült az ... támogatásával

Nyomda: Prime Rate Kft., Budapest (2022)
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter ügyvezető igazgató

TARTALOM

Prokopp Mária: Szerkesztői előszó 7

Dragonits Tamás – Hulyák Anna: Esztergom és az ezredforduló a városrendezés tükrében 10

Római kor

Kiss Zsuzsanna: Solva – Esztergom 18

Középkor

Lovag Zsuzsa: A bencés apácák Szűz Máriáról nevezett Szent István-kori temploma és kolostora az Esztergomi Prímás-szigeten 34

Mujdricza Ferenc: A Prímás-szigeti bencés kolostor építészeti rekonstrukciója képekben 42

Tari Edit: Esztergom-Kovácsi ősi temploma 44

Rainer Péter: A Kovácsi Bazilika romjának megmentése 56

Nemcsics Ákos: Gondolatok a középkori építészeti emlékeink megőrzéséhez az esztergomi alapfalakban megmaradt templomok kapcsán 64

Kocsis Anita: Esztergom-Szentkirály kutatása 72

Mujdricza Ferenc: Esztergom-Szentkirály a középkori épületek rekonstrukciója és 21. századi nemzeti emlékhellyé fejlesztése 86

Korencsi Attila: Esztergom mint a magyar monetáris politika történeti forrásvidéke 92

Kiss Etele: Az esztergomi latinok kettőspecsétje 98

Raffay Endre: Az esztergomi Szent István-terem 106

Tóth Krisztina: Az esztergomi székesegyház Szécsi Dénes érseksége idején 150

Vukov Konstantin: Az esztergomi palota építészet-történetének fénypontjai 158

Bugár-Mészáros Károly: Az esztergomi királyi, majd prímás-érseki vár életmódtörténeti, funkcionális elemzése 180

Oszmán kor

Kovács Máté Gergő – Tétényi Éva Edit: Az oszmán kor emlékei 208

Schmidt Péter: A vízivárosi plébániaépület építéstörténete 236

Barokk kor

Páll Evelin: Az esztergomi Víziváros plébániatemploma (1728–1738) 252

D. Mezey Alice: Az esztergomi Sándor-palota építéstörténete és feltárt értékei 274

Veress Ferenc: Lucas de Schram Esztergomban 298

Bátonyi Péter: Esztergom legszebb barokk palotája: az egykori vármegyeháza épülete 310

Haris Andrea: A Meszéna-ház 316

N. Kis Tímea: Esztergom – Szenttamás és a kálvária 328

Kelényi György: Tervek az esztergomi székesegyház felépítésére a XVIII. században 346
Rosch Gábor: A szentgyörgymezői római katolikus plébániatemplom 356

19. század

Horogszegi Tamás: A Magyar Sion építészeti és művészeti jelentősége 372
Szerdahelyi Márk: A Magyar Sion szobrai és szobrászai 408
Zsembery Ákos: Korszakokon átívelő elegancia 425
Rosch Gábor: Új kutatások az esztergomi temetők épületeiről, építészeti, művészeti értékű síremlékeiről 448

20. század első fele

Sinka Teréz: Jópásztor-kápolna és kriptá, Belvárosi Kálvária 466
Osvai László: A Vaszary Kolos-kórház épületei 484
Beöthy Mária: Esztergom neobarokk építészete 492
Máté Edina: Az Országos Társadalombiztosító Intézet esztergomi székháza 504
Kotán-Wieszt Eleonóra: Esztergom-Kertvárosi Szent István király plébániatemplom 510

20. század második fele

Urbányi Károly: Esztergom építészetének története 1945–1990 között 518
Kévés György: Vasbetonépítés Esztergomban 524
Karácsony Tamás: Esztergomi séták építész szemmel 530
Karácsony Rita: Esztergomi szocreál 544
Tétényi Éva Edit: Esztergomi városközpont 558
Bodonyi Csaba: Kund Ferenc építész 568
Besey László: A Bánomi iskola- és lakóegyüttes 572
Mújdricza Péter: Toldi Liget – Királyvárosi Lovasliget – Szabadidőközpont 580

Esszék

Várady Eszter: Ora et labora 586
Diószegi György Antal: Esztergom görög öröksége 588
Molnár Pál: Ferences templom: Balassát is Esztergomba idézte 590
Schlosser Attila: Építészeti gondolatok 592
Sárközy Péter: A Trianon utáni Esztergom hatása Babits Mihályra 598
Tóth Sándor: Előhegyi kincsház 602
Jánoskúti Márta: A Reusz-villa az esztergomi Szent János-kútnál 604
Váczy-Hübschl István: Egy állhatatos építésről 606
Schmöltz Margit: Könyvtár a Prímás-szigeten 608
Vezekényi Fanni: Volt egyszer egy Lőrinc utca 611
Stipkovits Fülöp: Zsolt Nándor Katolikus Zeneiskola 614
Láng Miklós: Kinizsi lakótorony 616
Szabó Lászlóné: Az Aranykort idéző „Égi-földi Jurta-barlang” Esztergomban 618

A szerzők rövid ismertetése 620

Prokopp Mária

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

*Esztergom XX. századi hősei,
főképpen Szüleim és Mindszenty József tiszteletére*

Esztergom, Taksony vezér óta, magyar fejedelmi központ. Szent István szülőhelye és koronázásának helye. „Magyarország egyházi és államigazgatási központja 1000-tól 1256-ig. Ekkor IV. Béla király, a Duna európai folyama mentén, délebbre, Budára költözött. A Várhegyet átadta az ország egyházi vezetőjének, az esztergomi érseknek, aki az uralkodó első helyettese, közjogi méltóság volt 1950-ig. A főszékesegyházunk homlokzatán a felirat hirdeti: „Feje, Anyja és Tanítómestere” hazánknak. 2022. május 1-től visszanyerte megyei jogú státuszát, amelyet 1949-ben, immár 73 éve elveszített. Azóta két generáció nőtt fel. Az 1950-es években a város értelmiségi családjainak nagy része távozásra kényszerült. Az 1989. évi rendszerváltás óta, lassan, de biztosan elindult a Város talpra-állása. Ennek első és legfontosabb, országos, sőt nemzetközi eseménye a Duna Mária Valéria-hídjának helyreállítása volt 2001-re. Ekkor elindult a vérkeringés a Duna bal partja felé. A szovjet laktanyák és gyakorlótér helyén megnyílt a Suzuki japán autógyár, amely nagy lendületet adott a város fejlődésének. A kulturális élet területén új pezsgést jelentett, hogy a katolikus egyház visszakapta a Papnevelde egykori pompás, akkor már teljesen lakhatatlan épületét, és a helyreállítása során megnyitotta kapuját a Szent Adalbert Központ és szálloda. A Sztálini Irgalmas nővérek szerzetes-rendje is visszakapta az 1948-ban államosított hatalmas iskola-együttest, amely ma a Szent Erzsébet óvoda és 12 osztályos iskolaként kiválóan működik. A felsőfokú Vitéz János Tanítóképző Intézet és kollégium is visszakerült az Egyház tulajdonába, amely immár a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Vitéz János Főiskolai Kara. 2020-ban Nemzeti Emlékhellyé vált a Várhegy, és megkezdődött a Bazilikánk, a Magyar Sion felújítása, amelynek alapkövét éppen 200 évvel ezelőtt, 1822. április 23-án Szent Adalbert ünnepén tették le.

Nemzeti Kormányunk segítségével Esztergom Megyei Jogú Város jelen vezetősége mindent megtesz, hogy az 1000 éves történelmünkben erős merítve, Esztergom ismét Hazánk Fénye legyen.

A jelen kötet megálmodója, Esztergom egyik legrégebbi, ma is Esztergomban élő családjának vagyok a tagja. Esztergomban nőttem fel, iskoláimat 1945–1957 között Esztergomban végeztem. Édesanyám, dr. Stengl Marianna művészettörténet-latin-történelem szakos tanár, 1954-től 1977-ig a Keresztény Múzeum művészettörténésze

volt, akinek nagy szerepe volt a II. világháború után, 1954-től megnyílt Keresztény Múzeum európai múzeummá fejlesztésében. A jogi dr. édesapám 1957-től a Primási Levéltár munkatársa, majd vezetője volt 1980-ig. Én 1962-ben, éppen 60 évvel ezelőtt, művészettörténet-történelem szakos muzeológusi és tanári diplomát szereztem. Hét évi esztergomi muzeológusi tevékenység után meghívást kaptam az ELTE Művészettörténeti tanszékére, hogy az 1969. évi XXI. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus tudományos titkári teendőit lássam el. Ezt követően a Tanszék munkatársa lettem, és 2020-ig a generációk egész sorát tanítottam, docensi, majd professzori kinevezéssel. Tanítványaimmal ma is aktív kapcsolatban vagyok. Ez tette lehetővé, hogy 2021-ben felhívással fordultam az egykori tanítványaimhoz és kollégáimhoz, hogy mutassuk fel Hazánk első fővárosának, a Magyar Királyság 1000 éves egyházi és kulturális központjának a még ma is látható építészeti értékeit, a római kortól napjainkig.

Nagy öröömre számosan jelentkeztek, akik a kötet 42 tanulmányának és a 15 esszé szerzői. Új kutatási eredményekről, illetve az esztergomi épületek sugárzó hatásáról adnak hírt 624 oldalban.

Hálásan köszönöm a kötet valamennyi, 56 munkatársának a közreműködést, dr. Legeza László mérnök úrnak a technikai szerkesztésen túl a sokoldalú szellemi segítséget, a Komárom-Esztergom megyei Építész Kamara tekintélyét és szervezési segítségét a pandémia alatti online összejövetelek megvalósításában, dr. Vukov Konstantinnak, a Magyar Építész Kamara Műemléki alelnökének a szakmai lektorálást, és legfőképpen Hernádi Ádám polgármesternek a kötet kiadását. Bízom, hogy a kötetünk révén, a Város itt bemutatott építészeti értékei ismertebbekké és megbecsültebbekké válnak, amely segíti a méltó helyreállításukat és a tiszteletüket, Polgármesterünk programjának, Esztergomnak a Dunakanyar fővárosává válását!

2022 pünkösdjén

*Prof. dr. Prokopp Mária
Széchenyi-díjas művészettörténész
Esztergom díszpolgára*

Raffay Endre

AZ ESZTERGOMI SZENT ISTVÁN-TEREM

Kialakítás- és átalakítás-történet, valamint összefüggések a palota építéstörténetével

I.

Az esztergomi vár Szent István-termét a kései utókornak csak elneveznie kellett, felfedeznie nem. A teret ugyanis a III. Béla-kori megépítése óta ismerték és használták. Az évszázados használat során az eredeti téralakítást nem módosították, a díszítőfaragványok zöme is eredeti, és az építészeti megoldások egy része is a megépítéskori kialakítás anyagában is hiteles képviselőjeként értékelhető.¹ Ám bizonyos részletek a használattal összefüggő átalakításokról, így kápolnává történt kiképzéséről és/vagy műemlékvédelmi vonatkozású beavatkozásokról tanúskodnak, és a terem régészeti kutatásoktól sem érintetlen.² Ugyanakkor felmerülhet a lehetősége annak, hogy az átalakításoknak egy része nem a használat-történettel, de még a terem építéstörténetével függhet össze. A megépítést

¹ Vukov 2004, 51 szerint: „A palota egyetlen olyan, építészeti gazdagon kiképzett helyisége, amely szinte változás nélkül fennmaradt építésének ideje óta.”; Takács 2018, 28 szerint: „a terem az egyetlen épségben fennmaradt középkori tér Esztergomban, amelyet funkciója változásai ellenére soha nem építettek át”.

² A terem korábbi átalakításairól: Máthes 1827, 12–13. A kápolnává történt átalakításról, kortársi hitelességgel: Blümehuber 1874. A különböző beavatkozásokról: Lepold 1938/b, 516.; Gerevich 1938, 81, 96. Összefoglalóan és a korábbi irodalom szerepeltetésével: Szakács 2000, 60. jegyzet Vukov 2004, 52–53; Nagy 2018, 31–32. Legutóbb, ugyancsak összefoglaló jelleggel: Takács 2018, 28–29. A faragványcserékre vonatkozóan az irodalom nem tűnik megbízhatónak. Gerevich 1938, 96 a Simor-féle helyreállításról szólva egy kockaoszlop cseréjéről beszél (egy másiknak és a középoszlop fejezetének pedig az „enyhe átfaragás”-áról), valamint arról, hogy két lábazatot „kiváltottak”. Ugyanakkor a XXVI. képes tábláján jól látható 4 db. kiváltott lábazat: ezeket a délkeleti, déli, délnyugati és a nyugati faltagolók elé állították ki. Ellenkező nézetű fotón minden bizonnyal a többi lábazat is látható lenne. A terem régészeti kutatásairól: Nagy 2018, 31–32, 51, 55, 57, 71, 90–91, 105.

Előző oldalon:

1. kép

Az esztergomi Várhegy Lakótornya és toldaléképítménye délnyugatról

2. kép
A Szent István-terem
nyugati homlokzata

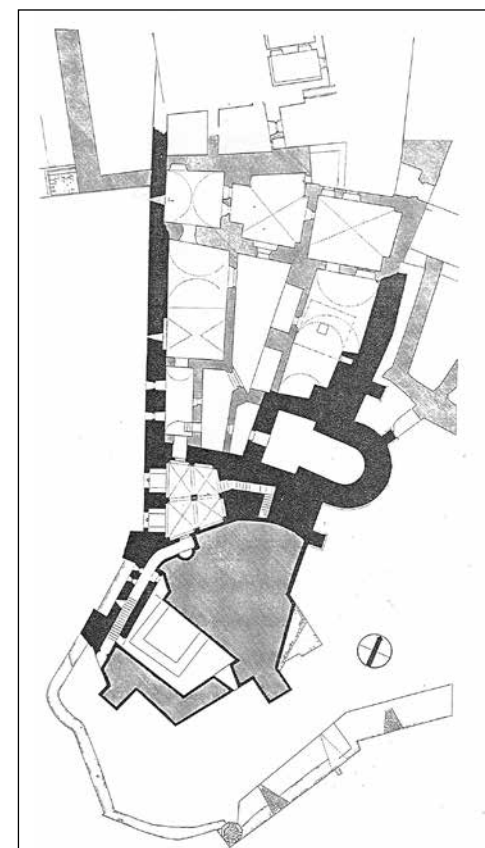
követően a terem mindenesetre évszázadokig mint a Várhegy déli sziklájára emelt királyi majd érseki Lakótoronyhoz csatlakozó toldalék-építmény alagsori terme funkcionált, majd az 1590-es évek ostromainak következtében beomlott és utóbb feltöltött felső részen kialakított ágyúterasz mélyének helyiségeként használták (1–5. kép).³ A XIX. században kápolna-szerű megjelenését hangsúlyozták.⁴ Az 1868-ban eszközölt építészeti beavatkozás után az 1873–74-ben kivitelezett, részben szintén építészeti, de főleg dekorációs munkálatok során valóban kápolnává alakították, Szent István tiszteletére felszentelve, Simor János érsek megrendelésére, Lippert József tervei szerint (14. kép).⁵ Az átalakítások történetében

³ A terem törökkori használatáról: Lepold 1938, 25. Kályhájáról szól: Nagy 2018, 30. A nyomokat kissé másként értelmezi és az előtérbe felvezető lépcsőházba telepített kemencéről ír: Vukov 2004, 16, 53.

⁴ Máthes 1827, 12: „species Capellae”.

⁵ Lásd a 2. jegyzetet. Az 1868-as munkálatokról a korábbi irodalom nem tud. A lehetőségről való „elgondolkozás”-ra Szakács Béla Zsolt hívta fel a figyelmet (Szakács 2000, 60. jegyzet). Erről alá 39. képből bővebben szövegek. A kápolnává alakítás évszáma Gerevichnél 1884 (Gerevich 1938, 81), Vukovnál 1886 (Vukov 2004, 52). A kápolna megáldása: 1874. augusztus 27.-én (Blümelhuber 1874, 16). Lippert szerepéről: Blümelhuber 1874, 8. A neoromán átalakításról legújabbban és a legrészletesebben: Horogszegi 2020.

ekkor, először talán „csupán” restaurálási munkálatoknak induló, majd reprezentatív megjelenést biztosító beavatkozások során történtek a legnagyobb szabású változtatások, amelyek végeredményéül neoromán-historizáló megjelenést kölcsönöztek az épületrésznek, nemcsak belül, de a (nyugati) homlokzaton is. A historizáló művészi elemekkel a XX. század műemlékvédelme (két menetben) nagyrészt leszámolt. Az 1930-as évek régészeti feltárásait követően – a teremnek a Lipót-bástya ágyúterasz alól kibontott Lakótoronnyal való összefüggését felfedezve – a helyreállítására tettek kísérletet, nagyobb szabású építészeti beavatkozások nélkül, de a vakolatokat (falképeket) eltávolítva. A helyreállítási kérdésekben minden bizonnyal Gerevich Tibor mondta ki a szakmailag döntő szót.⁶ Több építészeti feladat várt az 1960-as évek ásatásait követő munkálatok tervezőire.⁷ A terem, amely a Nemzeti Múzeum esztergomi Vármúzeumának része és kiállítóter is, a mai megjelenését a 2015-ös beavatkozások során nyerte.⁸

A terem megjelenése hitelességének a vizsgálatát, valamint a használat- és átalakítástörténetének a rekonstrukcióját a kutatói szemrevételezésen és a régészeti vizsgálatokon túl képi és írott források is segíthetik. Legkorábbi ismert leírása és ábrázolása 1827-ben Máthes könyvében jelent meg, a kápolnává való átalakításról is idézhetők források (14. kép).⁹ A XX–XXI. századi beavatkozásokról fényképek is tanúskodnak. (2., 10–12. kép)

A Szent István-terem oldalfalai kváderkövekből épültek. A déli fal mögött a Lakótorony régészeti feltárt alépítménye helyezke-

⁶ Marosi 1994, 130, 37. jegyzet. Gerevich a szóban forgó helyreállításról: „A mostani munkálatok alkalmával visszaállították a III. Béla idejéből eredeti állapotába.” (Gerevich 1938, 81).

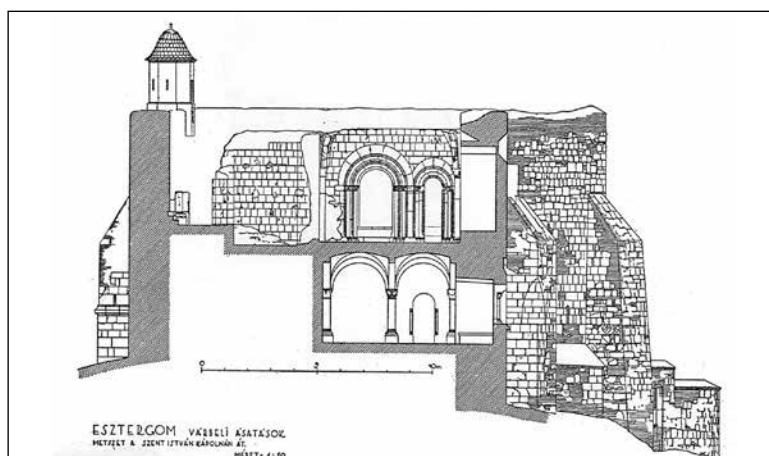
⁷ A helyreállítást Koppány Tibor és Vladár Ágnes tervei alapján végezték el: Vukov 2004, 52.

⁸ Tudomásom szerint a beavatkozásról közlés nem jelent meg. A beavatkozásról és annak idejéről Tolnai Gergely tájékoztattott, akinek szóbeli tájékoztatását köszönöm.

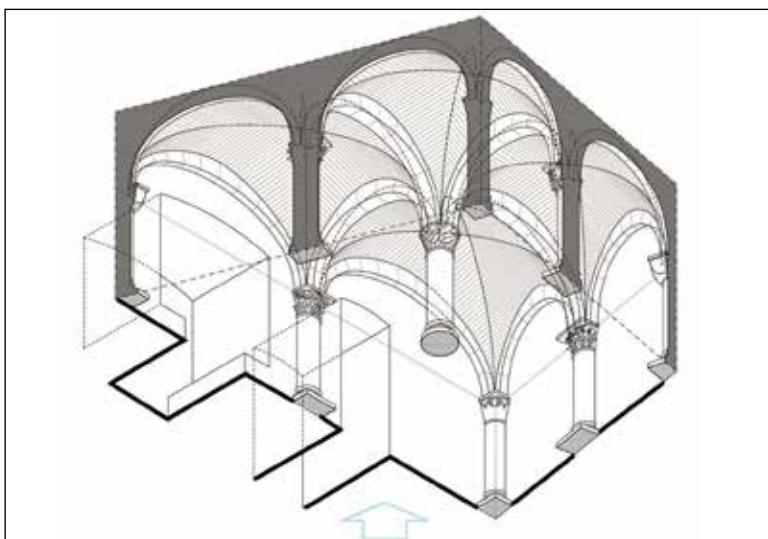
⁹ Lásd a 2. jegyzetet.

3. kép
A királyi palota
alaprajza a Szent
István-terem szintjén
(Lux Géza-Várnai
Dezső alapján)

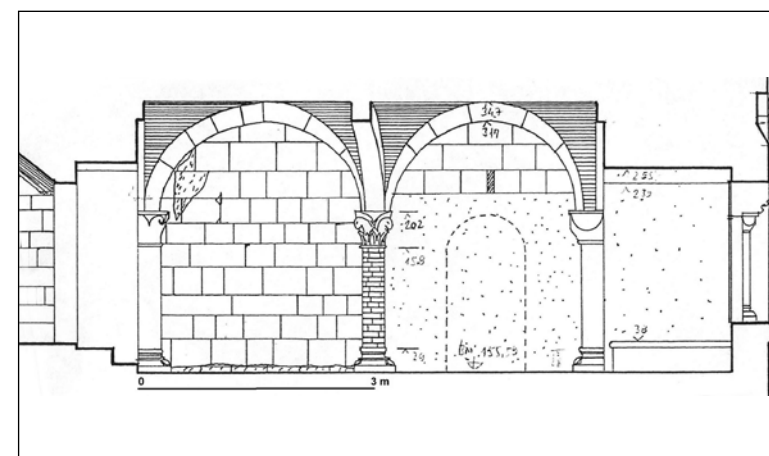
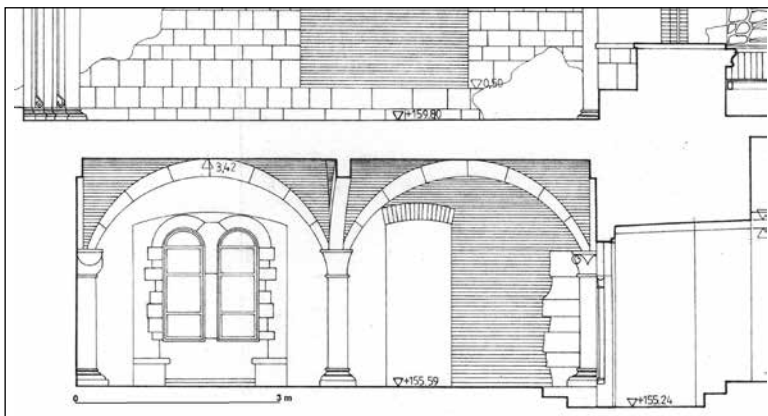
4. kép
A királyi palota
kelet-nyugati
metszete a Szent
István-teremen
és a kettős kapus
termen át (Lux Géza
alapján)

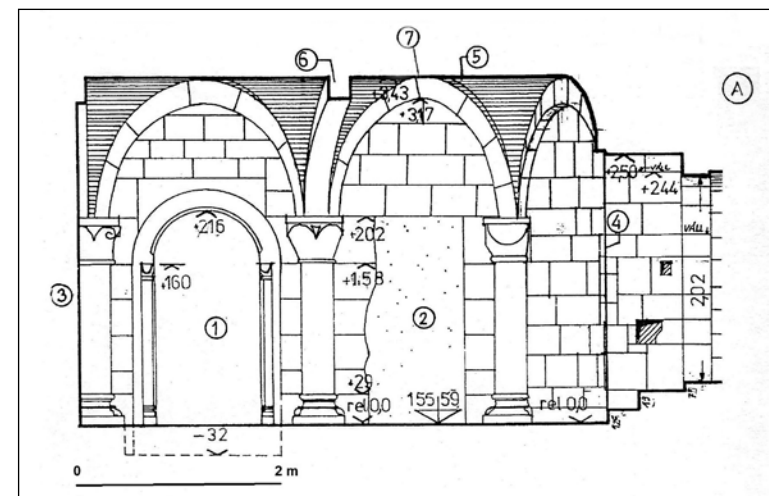
5. kép
A Szent István-terem
izometrikus képe
(Borosházi Tamás
szerkesztése, Vukov
2004, 90. kép)

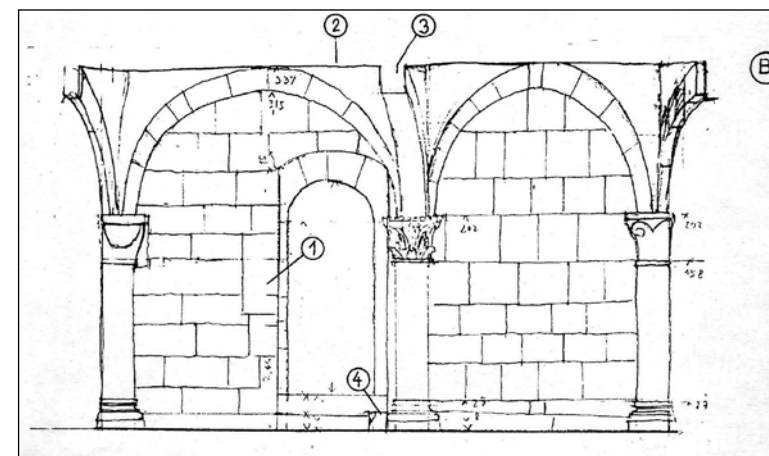
6. kép
A Szent István
terem nyugat
felé, metszetrájk
(Vukov Konstantin
felmérése, 1990)

7. kép
A Szent István-terem
dél felé, metszetrájk
(Vukov Konstantin
felmérése, 1990)

8. kép
A Szent István-
terem észak
felé, metszetrájk
(Vukov Konstantin
felmérése, 1990)

9. kép
A Szent István-terem
kelet felé, metszetrájk
(Vukov Konstantin
felmérése, 1990)

dik el, amelyet eredetileg, ha minden igaz, teljes egészében feltöltöttek.¹⁰ A terem keleti fala mögött a Lakótorony és a palotakápolna közti előtér alapozása található, illetve feltöltés (3. 4. kép).¹¹ Ehhez a falhoz egy, a teremből az előtérbe felvezető lépcső csatlakozik (19. kép). Az északi fal külső oldala eredetileg takaratlanul állt, csak az alsó részére takart rá az akkor még magasabb járószinttel kiképzett, a kápolna és a palota bejáratí homlokzata előtt elterülő udvar altalaja.¹² Az északi fal nyugati feléhez utóbb egy helyiséget csatlakoztattak, a keletebbi rész előtt ma is ott az udvar. E falszakaszon négyszögletes fülke nyomai láthatók, felül fagerendával.¹³ A Szent István terem nyugati fala, amely előtt a Várhegy meredélye húzódik, szabadon áll. A terem homlokzata egy nagyobb homlokzati egység része. Balra a terem északi fala előtti (említett) helyiség fala csatlakozik, jobbról pedig a Lakótorony támpillére. Alul (vízszintes) fallépcső húzódik, amely alatt a falat tartó alépitmény-rész lép előre, tagolatlan kváderfelülettel, a sziklaalapot és a terem (egy korábbi fal maradványát is tartalmazó) kőalapozását eltakarva.¹⁴ A terem homlokzati részén fenn ívsoros párkány fut (2. kép). Ez a homlokzatot a terem felett emelkedő, a Lakótorony földszintjéhez csatlakozó kettős kapus teremnek (az ásatók trónteremnek vagy Beatrix teremnek is nevezték) a homlokzati szakaszától választja el, amely helyiséggel együtt a Szent István-terem a Lakótorony ún. toldaléképítményét alkotja. A terem homlokzatát balról egy ajtó, jobbról egy ikerablak tagolja. Az ajtó félköríves záródású, az említett vízszintes sáv felett egy kvádernyíval elhelyezkedő küszöbe a kváderfalazatba illeszkedik, kőből készült, csakúgy, mint a tagolatlan keret alsó részei (balról egy, jobbról két, egymás feletti elem).¹⁵ Az ajtó többi része téglából falazott, csakúgy, mint az ajtó feletti és tőle balra elhelyezkedő falrészek. A téglahasználat műemlékvédelmi beavatkozásról tanúskodik. Az ikerablak alatt is téglás felület látható, kiromlott fugázatú. Az ablak kerete fehér színű kőből készült, amely kétoldalt csorbázatosan csatlakozik a szürke homlokzati kváderfelületbe; a csatlakozás fenn vízszintes vonalú. A nyílásrészek félkörívesek, köztük kockafejezetes oszlop. A könyöklő kiugró. A külső homlokzaton az ablak és az ajtó közt domború kő kettőskereszt jelenik meg. Az ívsoros párkány nem terjed ki a terem-homlokzat teljes szélességére: a bal homlokzatszéltől négy-öt kvádernyíval indul, jobbról viszont a Lakótorony támpilléreig ér, amely mögött – fél ívvel végződve, eltűnik. A párkány visszalépcsőzött felületű homlokzati tükröt zár le. Ennek felső kőszára, amelyre az ívsor rámetesz, rézsús felületű. A tükör él-határa balról teljes (tíz-tizenegy kvádernyíval) magasságig fennmaradt. A jobb szél nem látható, mivel a Lakótorony támpillére rá-takar. A tükör alsó él-határa csak a bal szélhez kapcsolódó egy kvádernyi szakaszon

¹⁰ Nagy Emese azt feltételezte, hogy az alépitmény egy részét nem töltötték fel, hanem használták: Nagy 2018, 52.

¹¹ Nagy 2018, 71.

¹² Nagy 2018, 52, 151. jegyzet.

¹³ A fülkét Tolnai Gergely a közelmúltban megkutatta. Megfigyelései publikálásra várnak.

¹⁴ Nagy 2018, 56, 90, 93; 45., 70. kép.

¹⁵ Az ajtó maradványainak feltárása: Nagy 2018, 56.

maradt meg. Az ajtó tehát nem illeszkedik a tükörhöz: a tükörszélet alul vágva, az alsó harmadával mélyebbre nyúlik. A párkány egy része a kváderfelülethez illeszkedő pótlással kiegészített. Az ívei félkörívesek, az ívek a faltól nem különálló elemek, hanem a kváderekből kialakítottak. Az ívek alul vízszintes szakaszokon, konzol nélkül kapcsolódnak egymáshoz. A terem homlokzatának elemei a terembelső ki- és átalakításaival függenek össze: az ikerablak, a kettős kereszt és minden bizonnyal az ívsoros párkány (körüli) kiegészítések a teremnek a kápolnává való alakítását megelőző munkálatokkal, az ajtó, a téglás felületalakítással együtt pedig az 1960-as évek feltárásait követő helyreállítással. Minderről a terembelső kapcsán részletesebben szólok, éppúgy, mint az építéstörténet kapcsán azokról a tervmódosításokról, amelyekre az ívsoros párkánynak és a támpilléreknél, valamint a homlokzati tükörnek és az ajtónak a kapcsolatából lehet következtetni.

A terem szabálytalan négyszög alaprajzú: az oldalfalak különböző hosszúságúak és a szomszédos falak bezárta szögek is eltérők (3., 5., 13. kép). A nyugati fal a leghosszabb, hozzá a szomszédos falak hegyesszögben csatlakoznak, míg ezeknek a keleti fallal alkotott szöglei tompaszögek. Hosszúságban a nyugati fal után déli és a keleti fal következnek, az északi a legrövidebb. A falakhoz egy-egy féloszlop társul, középen, kivéve a keleti oldalt, ahol a féloszlop kissé (a féloszlop-törzs szélessége felével) jobbra tolódva kapott helyet. A falszöglekbe egy-egy háromnegyed-oszlopot állítottak. A terem mértani közepétől kissé délebbre tolódva szabadon álló oszlop emelkedik, amelynek eltolódott helyzete a keleti fali féloszlopéval függ össze. A középoszlop törzse vörösmárványból készült, monolit, a többi mészkő, ugyancsak egy-egy tömbből kialakítva, kivéve a déli oldali féloszlopét, amelyet (idom)téglából falaztak (6–9., 11–12., kép). Az oszloptörzsekhez sarokleveses attikai lábazat járul, amely alatt magas, négyszögletes lábazati tömbfélélt látni, kivéve a középoszlop vörösmárványból készült lábazatát, amely alatt ilyen nem alkalmaztak. A szögletbeli lábazatok frontális beállításúak. Az oszloptörzseket fejezet zárja, nyakgyűrűvel, vállpárkány nélkül. Az oszlopfők közül a déli, a keleti és a nyugati féloszlopé akantuszos leveles díszű, az északi féloszlopé, az északnyugati és a délkeleti háromnegyedoszlopé pedig telt leveles. A további két szögletben kockafejezetet látni. A szögletbeli támaszoknak a fejezete is frontális beállítású. A szabadon álló oszlop fejezetét ferde sávazás-féle díszíti. Ez nyakgyűrű nélküli (azt az oszloptörzsen alakították ki), fenn pedig kerek fejlemez zárja. A féloszlopok közt kőből boltozati homlokív-tagozatok ívelődnek, azonos záradékmagasságig, az eltérő (fél)oldal-hosszúságból következőn eltérő ívformákat mutatva (5. kép). A féloszlopok és a középoszlop közt, ugyancsak kőből kifiliforma hevederívek boltozódnak. Ezeknek és a homlokívtagozatoknak a közébe, egy-egy négysüveges élkeresztboltozat került, téglából falazva (10. kép).

Az oldalfalakon egy-egy ajtónyílás található, kettő-kettő egymással szemben (5–9., 11–12. kép). Az északi és a déli fali ajtó a teremnek a nyugati felébe nyílik – az északi egy teremhez kapcsolódik (3. kép), a déli pedig a Lakótorony alépitményébe vezet. Ezek az ajtók a terem belső falsíkjához igazítottak. Az északi kőkerete neoromán díszű. A keleti ajtó a féloszlop tövében balról (15. kép), a (külső homlokzat kapcsán már em-

10. kép
A Szent István-
terem boltozata

11. kép
A Szent István-
terem kelet felé

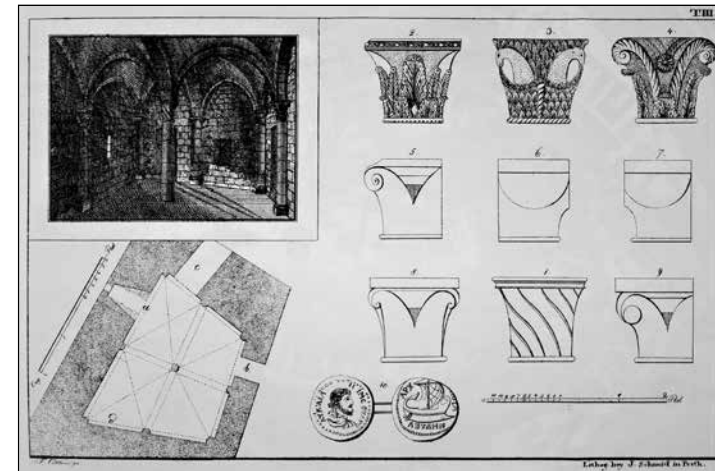
12. kép
A Szent István-
terem észak felé

A következő oldalon,
balra fent:

13. kép
A Szent István-terem
észak felé, a terem
alaprajza, fejezetei
és Septimus Severus
érme Johann Nep.
Máthes könyvében
(Máthes 1827, T III)

A következő oldalon,
jobbra fent:

16. kép
Szent István-terem,
a keleti féloszlopő a
homlokívtagozatok
és a hevederív
indításával és a
keleti ajtófülke
részletével

lített) nyugati ajtó a féloszloptól északra helyezkedik el, mindkettő a falvastagságban kialakított fülke mélyén (5. kép). A küszöbszint a keleti oldalin fel-, a nyugatin lefelé vezető lépcsőkön érhető el. A keleti ajtó fülkéje előtt a terem terében egy lépcsőfok helyezkedik el, jobbról a féloszlop lábazati tömbjéhez kapcsolódva. Az ajtó a már említett, az előtérbe felvezető lépcsőre nyílik, a nyugati a hegyoldalra (2. kép). A keleti ajtó falvastagságban kialakított fülkéje a falazattal együtt kialakított kvádermű, fenn szegmentívesen átboltozva. A fülkébe illeszkedő, a külső falsíkhöz igazított ajtókeret szintén falazott, fenn félköríves záródású (17. kép). A hozzá tartozott ajtószárny a terem felől volt elretheszelhető.

14. kép
A Szent István-
terem északkelet felé
1868-ban (Lippert
József ábrázolása,
Simor Album 1886)

15. kép
Szent István-
terem, keleti ajtó és
féloszlop

17. kép
Szent István-
terem, a keleti
ajtó fölkéjének és
keretének északi
oldala, valamint
részlet a lépcsőház
északi oldalfalából

A nyugati falon (a féloszloptól délre, a külső homlokzat kapcsán már említett) ablakot is vágtek, kockafejezetes középoszloppal tagolva, ugyancsak a falvastagságban kialakított, egy lépcsővel megemelt fölkével, kétoldalt ülőpadkával (2., 5. kép). Az északi fal keleti felében falfölkét alakítottak ki, amelynek már említett külső oldali nyomai is megfigyelhetők. A fölkébe jelenleg egy múzeumi vitrin illeszkedik. A déli ajtó táján és az ablakfölkében vakolt falfelületekkel találkozni. A nyugati ajtó fölkéjét nagyrészt téglából alakították ki. A terem padlója csempézett, benne a korábbi fal maradvékára utaló sáv húzódik, a középoszlop lábazata körül, valamint a nyugati féloszlop és az északnyugati háromnegyed-oszlop közelében mozaikos díszítés maradványai.

A terem mai megjelenésének a hitelességét ellenőrizendő, illetve az átalakításokat datálendő érdemes a jelenlegi állapotot a forrásokból megismerhetőkkel, valamint

a régészeti kutatások eredményeivel összevetni.

Máthes 1827-es könyvéből a teremnek másféle állapotát ismerhetjük meg, pontosabban másféle állapotait. Máthes leírást készített a teremről, amelyhez képes tábla tartozik: egy alaprajzzal, egy, a belsőt észak felé nézve mutató képpel (amelyet a szöveg „perspektivikus nézetnek” nevez), valamint a fejezetfaragványok egyenkénti ábrázolása (13. kép).¹⁶ A szövegben közölt információk és a képek közt eltérések vannak, amelyek köztük időbeli különbséget sejtetnek – ezért a fentebbi megfogalmazásban az állapot többes száma. Máthes könyvének a Szent Adalbert székesegyház alaprajzát (is) mutató illusztrációja¹⁷ esetében bizonyos, hogy az ábrázolás rajzi forrása jóval korábbi eredetű. A közölt alaprajz előrajza a könyv

¹⁶ A terem leírása: Máthes 1827, 12–13. A szöveget ma már magyar fordításban is olvashatjuk: Máthes 2014, 49, 51. Szövegemben alább idézőjelbe tettem a magyar fordításból átvett részeket. A „perspektivikus nézet” észak felé nézve mutatja a belsőt, az alaprajz elhelyezése ennek felel meg. Máthes fejezetfaragványainak azonosítása: Máthes 1. számú fejezete a középoszlopé, a 2. számú a keleti fejezet, 3= déli, 4= nyugati, 5= délkeleti, 6=7= délnyugat és északkeleti, 8= északi, 9=északnyugati.

¹⁷ Máthes 1827, T IV.

megjelenése előtt 64 évvel készülhetett, hiszen a megrajzolását az 1763-as földmunkálatok során tett, részben régészetinek mondható megfigyelések biztosították.¹⁸ A Szent István-terem megrajzolásához ugyan nem volt szükség speciális körülményekre, ám Máthes beszámol egy, a termet ért különleges beavatkozásról, amely alapján az ábrázolt állapothoz datálási fogódzópontul szolgál. A szövegből megtudjuk, hogy a képes táblának a termet bemutató ábrázolásaihoz társított, Septimus Severust görög felirattal ábrázoló pénzérme átalakítások alkalmával (occasione metamorphoseos) került elő, amelyek során áttörték (perfracto) a terem d-betűjelű falát.¹⁹ A beavatkozásra 1825-ben került sor. A d-jelű fal a terem déli fala, amelyen a megjelent alaprajz még semmiféle áttörést nem mutat. Az előrajz tehát valamikor 1825 előtt készült és a metszetet a publikációban szövegéhez nem aktualizálták, csupán a szöveg megértését segítő betűjelekkel látták el.²⁰ Hasonló a helyzet a középoszlopot illetően is: amíg a szöveg ennek „ma már megtámasztott” állapotát írja le, a képen még ép állapotú oszlopot látunk.²¹ Az oszlop, szemben a mai állapottal nem monolit, hanem négy dobból épül fel, és lábazat sem tartozik hozzá. Az oszlopnak dobokból való felépítettsége erősen kérdéses. Az ábrázoláson ugyanis a faloszlop-törzsek is dob-részekből összeállítottak képét mutatják, holott azok nem ilyenek. Hacsak nem azok is cseréltek.²² A középoszlop lábazatának megjelenése/jelenléte padlószint-változtatásra (is) utal.

A déli fal ajtaját tehát 1825-ben vágták. Mögötte az általunk Lakótoronynak, akkor Lipót-bástyának nevezett épület aléptímeny-falában téglaköpenyezéssel bélelt előtér-felét vésték ki.²³ Ennek folytatásában lefelé lépcsőfokokat képeztek ki, amelyekkel az új ajtót és az előtér-felét a Lakótorony falvastagságában hosszában húzódó, az eredeti építkezésből fennmaradt lépcsőhöz kapcsolták (3., 21. kép), annak felfelé kanyarodó és a korabeli állapotban az ágyúterasz-feltöltésben elvesző szakaszát kiiktatva. A lépcső a torony alatti bástyateraszra vezet. A Szent István-terem ily módon déli irányból és közvetlenül (a vár északi helyiségein keresztüli áthaladástól függetlenül) is megközelíthetővé vált. Az ajtó a kápolnává alakításkor neoromán (a belső felé néző) keretet kapott. A térnek a bástyateraszról való közvetlen megközelítése egészen az 1930-as évekbeli feltárásokig és műemlékes beavatkozásokig volt lehetséges. Ekkor az eredeti középkori lépcsőt helyreállították, miután annak felső, a Lakótorony északi termébe érkező szakaszát (ajtókeretéstül) kibontották. Ám a Szent István-termi ajtót meghagyták és azt, ha nagyon akarták, használhatták is: a helyreállított középkori lépcsőszakasz

¹⁸ Vö: Széless 1998, 42. jegyzet (Marosi Ernő).

¹⁹ Máthes 1827, 13.

²⁰ Felmerül annak a lehetősége, hogy a betűjelek a szövegtől függetlenül is szerepeltek már az ábrázoláson – egy másik szövegben való tájékoztatáshoz tartozván. Ám a d betű szerepeltetésének csak 1825-től kezdve van értelme: az ajtót, amelyet a d-betűvel jelöltek, csak ekkor nyitották.

²¹ Máthes 1827, 12.

²² A déli féloszlop téglából falazott. A csere a délnyugati szöglet oszlopa esetében valószínű. A törzs nyugati oldalához, a teljes magasságban nyúlványféle tartozik, amely a falhoz való kötődést látszik biztosítani.

²³ Köszönöm Tolnai Gergelynek, hogy nemcsak lehetővé tette a nagyközönség elől elzárt részek többszöri bejárását, de azokon kalauzul is szolgált.

alatt áttörték a Lakótorony falát annak feltárt alépítmény-belseje felé, ahova vaslétrán lehetett leereszkedni. A Szent István-terem déli ajtaját az 1960-as évekbeli kutatásokat követően mégis megszüntették, hogy a 2015-ös beavatkozás alkalmával újra megnyissák – a vaslétrán, ha a szükség úgy hozza, a terem és az alépítmény közt közvetlen az összeköttetés. Az ajtónak a terem felőli kerete (és a vaspántos ajtószárny) nem került helyreállításra; megjelenését fényképekről ismerni.²⁴

A nyugati fal vonatkozásában Máthes szövege és az ábrázolások értelmezésre szorulnak. A szöveg szerint a teremnek „régől fogva” nem volt ablaka. A teremfelsőt mutató képen viszont a nyugati falat a féloszloptól északabbra egy félköríves záródású, keskeny, rézsús béléttű ablak töri át (13. kép). Az alaprajzon az ablak rézsús béléte a padlóról indított, rézsús oldalfalú falfülkének látszik, amelynek mélyén, a külső falsíkhöz kapcsolódva helyezkedik el a keskeny ablak. Az alaprajz a falvastagságban alkalmazott pöttyözéssel mintha azt érzékeltetné, hogy a rézsús kialakítást megelőzően itt egy szűkebb, egyenes oldalfalú fülke lett volna.²⁵ Máthes ezt ajtó-fülkeként értelmezte, amikor a teremnek „a nyugatra lévő szikláról” nyíló bejáratáról szólt, „melyet később részben befalaztak (parte obmuratus)” – nyilván az ábrázoláson látható ablakká redukálva az ajtót. Persze a szerzőnek nem volt okvetlenül szüksége az értelmezés gyakorlására, hiszen a teremnek nemcsak a korabeli és az illusztrációk rögzítette állapotát ismerhette, hanem az illusztrációul felhasznált ábrázolásnál korábbi szarmazó információval is rendelkezhetett. Ma a szóban forgó helyen (ismét) ajtó nyílik. Ezt az 1960-as évek régészeti kutatásait követően alakították ki, amelyek igazolták az ajtó létét, a falvastagságbeli fülkében levezető lépcső nyomait is feltárva.²⁶ Persze kérdés, mikori az ajtó.²⁷ Az ajtófülke-rekonstrukciót az eredeti részekről téglafelületek különböztetik meg, de fülke terem felőli bal sarka és oldala is kváderes. A téglafelületek kiterjedése viszont nagyobb mérvű műemlékes beavatkozást mutat, semmint a Máthes-féle kis ablaknak nagyobb ajtófülkével való helyettesítése szükségessé tette volna. Valóban: az 1960-as

²⁴ Gerevich 1938, XXVI. képes tábla. A neoromán ajtószárnyak közül a terem északi ajtajáé, valamint a bástyateraszról indított lépcsőt záróé mindmáig a helyén van.

²⁵ Nem kizárt, hogy az alaprajzot a Máthes-publikációban való szerepeltetéséhez nemcsak a betűjelek által, de a fülke pöttyözései periodizációjával is a szöveghez alakították.

²⁶ Nagy 2018, 56.

²⁷ Az ajtó és a terem homlokzati tagolása nem egy terv része: az ajtó nem illeszkedik a tagolás tükrehez. Kérdés tehát, hogy az ajtó kialakítása mennyivel későbbi, mint a homlokzaté. Nagy Emese a homlokzati tagolással nem foglalkozott. A lépcsőt nem tartotta későbbinek és a pihenő vörösmárványának a megmunkálását a terem eredeti padlójához próbálta kötni, amelyet csak Máthes leírásából ismerni (Máthes 1827, 12), valamint a Studiolo eredeti padlójához, amely feltárára került (Nagy 2018, 56). Mindenesetre a palotán Vitéz János érsek korában nagyszabású átalakítások folytak (nem véletlen, hogy Bonfini az egész Lakótoronyt Vitéz építkezésének tartotta: Horváth István véleménye szerint a Bonfini szöveg Vitéz-építette kerek tornya a Lakótoronnyal azonosítható: Horváth 1990/a 85, Horváth 1990/b 40). Az átalakítások a Szent István-terem közvetlen környezetét is érintették: a teremmel északról szomszédos fürdőhelyiség kialakítására ekkor kerülhetett sor: Horváth 1990/b 40 (Horváth István megfigyeléseire hivatkozik: Vukov 2004, 66., Buzás 2004/a, 53). Azt az ajtót, amely a terem és a fürdő közt közlekedik, ekkor nyithatták. Nem kizárt, hogy a terem nyugati falát is ekkor törték át, vagy szélesítették ajtóvá egy korábbi ablak-félét. Vitéznek a Lakótorony-körüli építkezéseiről lásd még: Vukov 2004, 45–50.

évek kutatásait követő ajtó-rekonstrukció nem a Máthesnél látott ablakot váltotta, hanem egy nagyméretű, reprezentatív neoromán ikerablakot, amit valamikor a teremnek kápolnává való alakítása során hoztak létre. A mai ajtófülke bal oldali kváderes része az ablakfülke megmaradt elemeként azonosítható. A neoromán ablakot ábrázolásokról ismerni. Párja a féloszlop túloldalán mind a mai napig megvan (2., 5. kép). Ennek az ablaknak viszont nyílás-elődje úgy tűnik nem volt: a Máthes-közölte alaprajzon, e falszakaszon semmi sem jelenik meg, a belsőt mutató kép pedig ugyan a falszakasznak a felét láttatja, de ablak(rész) és/vagy ablakból érkező fény(csík) nélkül. A két ablak közé, a terem-kápolnának a Duna felé néző homlokzatára minden bizonnyal a neoromán kialakításkor került az a homlokzati síkból kidomborodó kettős kereszt, amely mindmáig fennmaradt (2. kép).

A neoromán ablak és fülkéjének a mai megjelenése eltér a historizmus-kori állapottól: a falképek helyett vakolatfoltok jelennek meg, és eltűntek a festett üvegablakok is. Koszkol Jenő festményén²⁸ jól látható, hogy a fülke és a terem padlószintje azonos. Ma más a helyzet: a fülke egy lépcsővel megemelt. A képen a padló itt és a terem belsejében is mozaikdíszes. A mozaikkockákból mára a középoszlop táján, valamint a nyugati fal féloszlopa és az északnyugati háromnegyed-oszlop tövében maradt mutatóba. Vagyis a mozaikos padló szintje a teremben a mai padlószintnek a megfelelője, a fülkében viszont nem.

Ám a terem neoromán padlószintje nem eredeti, amire a középoszlophoz társított lábazat jelenléte is utal. A Máthes közölte képen jól látni, hogy a középoszlopnak nem volt lábazata, a faloszlopokhoz viszont eredetileg is attikai lábazat tartozott, amelyek talplemeze alatt, szemben a mai állapottal, nincs ott a magas lábazati kötömb (13. kép). Nyilvánvalóan utóbb padlószint-süllyesztés történt és így a támaszokat alul ki kellett pótolni. E pótlással egy füst alatt cserélhették ki újonnan faragottakra a faltagoló attikai lábazatát. A szintsüllyesztéskor a terem délkeleti részén a sziklás altalajba ütköztek, így azt (a keleti és déli fal alsó, a délkeleti falszöglethez kapcsolódó szakaszának tanúsága szerint) visszavették (11. kép). A szintsüllyesztés előtti padlóról a Máthes-könyv képe semmit sem árul el, viszont a szövegből kiderül, hogy azt „durván megmunkált márvány” alkot-ta,²⁹ amiről alkalmasint az is feltételezhető, hogy még az eredeti középkori volt.

E munkálatoknak alkalmával válthatták ki a középoszlopot (nem valószínű, hogy a monolit törzs a Máthes-féle ábrázolás dobokból álló megoldását váltott volna fel) és látták el lábazattal és talán új fejezettel.³⁰ A teremben talán ekkor még egy fejezetet is kicseréltek, a délnyugati szögletét – kockafejezetről kockafejezetre, vélhetően az oszloptörzzsel együtt, amiről, ha korabeli forrásból nem is, de a szakirodalomból értesülünk.³¹ Ezeket az átalakításokat – tehát a szintsüllyesztést, az ezzel összefüggő lábazat-módosításokat, a középoszlop körüli munkálatokat mindezekig a teremnek neoromán köntöst

²⁸ A festmény reprodukciója a palota kiállításán a Szent István-teremben látható.

²⁹ Máthes 1827, 12.

³⁰ Gerevich 1938, 96 szerint a fejezetet csak „enyhén átfaragták”.

³¹ A cserékhez lásd a 2. jegyzetet. Vö. a 22. jegyzettel.

kölcsönző 1873–74-es munkálatok részének (bevezető fázisának) tartották.³² Arra, hogy az említett munkálatokra nem ekkor, hanem egy csupán helyreállítás-félre törekvő projekt részeként került sor, egy, a korábbi szakirodalomban különösebb figyelemre nem méltatott ábrázolás figyelmeztet.³³ A termet északkelet felé, átlós nézetben mutató ábrázolást, amely utóbb a Simor-Albumban jelent meg,³⁴ Lippert József szignálta, aki nemcsak az attribúciós kérdéseknek, de a datálásra vonatkozóknak is elejét vette az 1868-as évszám feltüntetésével (*14. kép*). Az évszám a terembeli munkálatokra is vonatkozhat, annál is inkább, mert rajta még ott láthatók a munkálatok szerszámai – a feszítővasakat és a csákányt a régi padló felszedésénél használhatták, a csákányt a szintsüllyesztésnél is. A képen a (kő)lapokból kirakott megoldást látunk. A terem 1873–74-es neoromán díszéből nemcsak a mozaikpadló, hanem az építészeti (beavatkozást igénylő) elemek (az emlegetett ikerablakok, az északi és a déli ajtó kőkerete, valamint maguk a nyílászárók) sem az 1868-as szintsüllyesztéssel és az ezzel összefüggő munkálatokkal együtt készülhettek. Az 1868-as ábrázolás felirata megtevesztő: a termet megújítás előttinek mondja: „Szent István király ősrégi kápolnája Esztergom várában a megújítás előtt”. Az ábrázolt szerszámok így az átalakítások megkezdését lennének hivatottak szemléltetni? Aligha: a szerszámokat felesleges lett volna az öt évvel később megkezdendő munkálatokhoz kikészíteni. Ezeknél a munkálatoknál egyébként sem lehetett (már) szükség ilyen durva eszközökre. Ez nem jelenti azt, hogy a kőművesek helyét (nem meleg csákány-váltást, hanem öt év elteltét követően) a művészek vették volna csak át: a keleti ajtófülke (a bal oldalának) kiomlás-hiányait 1868-ban még nem javították ki (valóban javítás előtti állapotot látunk), és a neoromán nyílások kiképzésénél, a nyíláskeretek elhelyezésénél is szükség volt még rájuk. A felirat tehát, a keleti ajtófülke esetét kivéve, megtevesztő, hacsak a „megújítás” kifejezést nem a „restaurálás” megfelelőjeként értékeljük. Nincs okunk azt feltételezni, hogy az öt évvel később megkezdett munkálatokat, a neoromán kápolnává-alakítás projektjét a korban nem restaurálásként határozták volna meg. Ennek során egyébként a Lippert-képen még látható keleti ajtófülkét nem javígtatták, hanem egyszerűen befalazták, még mielőtt a falképek kivitelezésére sor került volna, és vélhetően az északi fali fülkét is, mielőtt az oltár elhelyezése megtörtént volna. Az oltár és az ajtó nélküli keleti fal (neoromán) megjelenéséről K. Jobst szignálta ábrázolás tanúskodik, amely ugyancsak a Simor-Albumban jelent meg, de képeslap-változata is ismert. A művész Jobszt Károllyal azonosítható, aki testvérével Ferencsel a kápolna Szent István freskó-ciklusának alkotója.³⁵

Az 1930-as években a padló korábbi szintjét nem állították helyre, erre csak az 1960-as évek kutatásait követően került sor.³⁶ A megemelt padlóval eltüntették a faloszlo-

pok alsó lábazati tömbjeit, a középoszlop lábazatát és a keleti ajtófülke előtti lépcsőt, és nyilván módosítani kellett a megtartott északi ajtó neoromán küszöbjén is. (A megszüntetett déli ajtó küszöbével nem volt mit foglalkozni: az ajtó küszöböstül befalazásra került.) A szintemelés a megőrzött ablakfülkében is megtörtént. A terem új padlószintjén – kavicsozott felülettel – a terem alapozásában feltárt korábbi falazat nyomait jelölték. 2015-ben újra szintsüllyesztés történt – nemcsak a lábazat-kiegészítéseket, a keleti lépcsőt, de a középoszlop körül, valamint a nyugati féloszlop és az északnyugati háromnegyed-oszlop tövében a mozaikszemekkel díszített padló maradványát is előhozva (*11–12. kép*). A szintsüllyesztés az ablakfülkét is érintette, de nem a terembelsővel azonos mértékben. Az ablakfülke új szintje a terembelső neoromán szintje és a középkori szint közt lett megállapítva. Az ablakfülkébéli szintsüllyesztésről a fülkefal ülőpadjainak homlokoldalán sáv-nyomok (a korábbi padló szintjének nyomai) tanúskodnak.

A keleti ajtófülkének a befalazása előtt készült 1868-as ábrázolása a bal oldal középtáján hiányzó kvádereket mutat (*14. kép*). A kiomlás-foltba furcsa – alátámasztás nélküli – kváderelem nyúlik be, amelynek így az oldalára is rálátni: ez az elem szabályos négyszögletes-forma üreggel volt kialakítva. Az ajtófülke-küszöb magasan jelenik meg: a terem terébe elhelyezett (ma meglévő) lépcsőfok még hiányzik. A lépcsőfokra a kápolnává alakított térben a befalazott ajtó előtt természetesen nem volt szükség. Azt csak a térnek az 1930-as évekbeli deszakralizálását követő helyreállításakor készíthették, miután az ajtót újra megnyitották, megállapítva az ajtó és a lépcső középkori eredetiségét: a lépcső a terem és a Lakótorony, a toldaléképítmény, a kápolna és az összekötő-szárny közében kialakított előtér közötti közlekedést szolgálta (*19. kép*). A terem terébe elhelyezett lépcsőfokot a fülke küszöbköve, majd a fülke vastagságában kialakított lépcsőfok követi, majd az ajtókeret küszöbköve (*15. kép*). A fülke küszöbének és a fülke jobb oldalának a közében két köelem látható. A szélső a féloszlop lábazata kötőmbjének a része. Mivel a lábazatot a neoromán átalakításkor kicserélték, nem tudjuk, hogy a kötőmbnek a fülkébe való benyúlása eredetileg is ott volt-e. A féloszlopot mindenesetre úgy látszik annyira közel kívánták a nyílás mellé elhelyezni, amennyire csak lehetett, így nem kizárt, hogy a lábazatának a törzstől szélesebb kötőmbje eredetileg is belógott a fülke terébe. A lábazati kötőmb mellett még egy köelem áll, a küszöbbe befogva, mögötte pedig téglamaradvány, amelyek talán a fülke 1870-es évekbeli befalazásából maradtak vissza. A fülkét lapos ívvel boltozták át. Az ajtókeret félköríves záródású. A záródást négy, a fülke falától önálló köelemből alakították ki. A keret függőleges része viszont a fülke oldalfalával együtt falazott, öt-öt kváder alkotja. Az egykori ajtószárnyat a terem felől zárhatták: a tolóretesznek a mozgatását lehetővé tevő, egymással szembeni négyzetes fészek-pár az ajtókeret terem felőli oldalán alulról a negyedik kvádorsor tetején lett kialakítva.³⁷ A fészkek a kerethez meglehetősen közel helyezkednek el: az ajtószárny nem lehetett vastag. Az ajtókereten túl az előtérbe vezető lépcsőzet vörösmárvány padlójú rövid pihenőt követve indul, de tengelye eltér

³⁷ Vukov Konstantin az esztergomi palota közlekedési rendszerével foglalkozva tisztázta a tolóreteszek helyét, egyúttal pipapántokra vagy azok nyomaira a figyelmet is felhívva: Vukov 2009, 35–38 (megfigyeléseinek összefoglalása: *2. kép*).

³² Lepold 1938/b, 516. Vö. Gerevich 1938, 81, 96. Összefoglalóan és a korábbi irodalom szerepeltetésével: Szakács 2000, 60. jegyzet Vukov 2004, 52–53; Nagy 2018, 31–32; Takács 2018, 28–29.

³³ Az ábrázolásra és az évszámára Szakács 2000, 60. jegyzet hívta fel a figyelmet (lásd az 5. jegyzetet).

³⁴ Simor-Album 1886, 108. oldal után.

³⁵ Blümelhuber 1874, 12.

³⁶ A mozaikpadlót az 1960-as évek kutatásai alkalmával szedték csak fel: Nagy 2018, 56.

az ajtóétól. Az ajtókeret és a lépcsőház oldalfalai nincsenek kötésben.³⁸ Az elválás kissé láttatni engedi az ajtókeret durva felületű keskeny sávját (15., 17., 22. kép).

A keleti ajtóról Máthes is megemlékezett, és a terem korábbi padlószintje fölé csupán küszöbnyivel emelkedő nyílás-foltja, lapos záradéki könyvének illusztrációján is megjelenik, az alaprajzon pedig b betű jelöli (13. kép). Máthes az ajtót utólagosan épültnek tartja, és múlt időben beszél róla, hiszen nem volt lehetséges az ajtón át való közlekedés.³⁹ Az alaprajz nem jelöli, de az ajtón túli, felfelé vezető lépcső egy szakasza bizonyára Máthes korában is megismerhető volt, de felsőbb részei az ágyúterasz-feltöltésbe vesztek, illetve kéményfélében folytatódhattak: a lépcsőházba valamikor kemen-ce-félét telepíthettek,⁴⁰ amelynek kéménye az ágyúterasz-feltöltésen át kellett, hogy hatoljon, vagyis a feltöltést megelőzően vagy azzal együtt kellett készülnie.

Máthes a terem északi ajtaját is utólagosnak tartotta.⁴¹ Foltja, az előbbiéhez hasonló lapos záradéki és a padlószint fölé emelkedő küszöbje az illusztráción (a középszlop takarása mögül kilógva) látható, az alaprajzon pedig c betű jelöli. Az ajtó valóban utólagos, de korábbi lehet, mint az 1825-ös déli. Az ajtó a kápolnává való alakításkor neoromán kőkeretet kapott. Ez a belső falsíkhhoz illeszkedő, fenn félköríves, élszedett, a függőleges részen egy-egy, szögletlépcsőbe illeszkedő kockafejezetes oszlopkával. A kőkeret mögötti falvastagságbeli ajtófülke nem falazott, hanem a fal átvágásával hozták létre, oldalain a kivésés nyomaival. A külső falfelülethez a csatlakozó helyiség fala épült hozzá, amelyet az ajtófülke szélességében ugyancsak átvágtak. E helyiségbe két lépcső vezet fel. A Lakótorony ágyúterasszá való betöltését követően a termet egészen 1825-ig kizárólag ezen az ajtón keresztül lehetett megközelíteni. Az ajtót legkésőbb a Lakótoronynak a beomlását követő feltöltése előtt kellett kivágni.⁴²

Az ajtóval szomszédos fülké a Máthes-féle illusztráción négy kvádernyi magasan nyílik és három kvádernyi magas (13. kép). Az 1868-as átalakítást mutató, Lippert-féle ábrázoláson ugyancsak három kvádernyi magas, és a hatodik sor magasságától indul (14. kép). Az alsó széle a mai állapotban alacsonyabban, a lábzetek magasságában kiképzett, fenn a fejezetek indítása magasságáig emelkedik. A fülkét, mint említettem, a kápolna-kifestést megelőzően befalazták.

A Máthes-könyv alaprajzán az élkeresztboltozat a terem keleti felében a maitól eltérően ábrázolja, a négy helyett két-két boltsüveggel kialakított megoldást mutatva. Boltozatok utólagos átalakításáról nem tudni, és a könyvnek a terembelsőt mutató képe is négysüveges boltozatot mutat a szóban forgó helyen. Az ábrázolást tehát e tekintetben hibásnak kell ítélni.

³⁸ Az elválást Nagy Emese sem érzékelte, és a szóban forgó részeket egységesnek tartotta: Nagy 2018, 35, 64.

³⁹ Máthes 1827, 12.

⁴⁰ Lásd a 3. jegyzetet.

⁴¹ Máthes 1827, 12.

⁴² Az ajtót korábban is megnyithatták, a Szent István-teremmel szomszédos fürdő kialakítását követően is: lásd a 27. jegyzetet.

II.

A Szent István-terem átalakítás-történeténél nem kevésbé lehetett bonyolult a megépítésének a története. Legalábbis erre következtethetünk a palota építéstörténetét tárgyaló szakirodalomból, amely bővelkedik egymásnak ellentmondó elképzelésekben.⁴³ Így nem ismert megnyugtató válasz olyan alapvető kérdésekre, mint a toldaléképítmény két szintjének kapcsolatát firtatóra, és ezzel együtt a Lakótorony eredeti bejáratára (és a kettős kapura) vonatkozóakra, valamint mindennek a Lakótorony tervezésével és megépítésével való összefüggéseit érintőkre sem, nem beszélve a palotakápolna építéstörténeti helyét tisztázni kívánó kérdésekről. A különböző relatív kronológiai feltételezésekből így persze nehéz a datálást illetően állást foglalni. Ehhez az az 1198-as oklevél sem igen segít hozzá, amely a palotát befejezetlennek mondja, tekintve, hogy az ebből levonható következtetések sem egyértelműek. A kérdések köre ráadásul a Szent István-terem eredeti funkciójának a problémájához is kapcsolódhat.

Az építéstörténeti spekulációk sorát Gerevich Tiboré és Lepold Antalé nyitja, legutóbb pedig Takács Imre bővítette a kutatást, korábbi elképzelések felelevenítése mellett újabb megfigyelések felhasználásával bonyolítva a kérdéskört.⁴⁴ Ilyen újabb megfigyelés a terem fél- és háromnegyed-oszloptörzseire vonatkozó: bár nem igényel különösebb szakértői vizsgálatot annak a megállapítása, hogy az oszloptörzsek nincsenek kötésben a fallal, az elválás megállapításának a publikálása (úgy tűnik) korábban elmaradt. Takács az elválásból a törzsrészek elhelyezésének utólagosságára következtet.⁴⁵ Az utólagosságra vonatkozó megállapítást ugyanakkor a törzsekhez tartozó lábzetekre és a fejezetfaragványokra is kiterjeszti, ez utóbbiak közül az akantuszleveles-díszűket eredetileg máshová készültnek tartva.⁴⁶ A terem kialakítása másodlagosságának levonható következtetése összevethető a szakirodalomban egy korábban megtett megállapítással: Dercsényi Dezső és Várnai Dezső a terem utólagosságát vallotta, mondván oda eredetileg földrzsút terveztek, amelyről a kettős kaput lehetett megközelíteni és annak nagyobbik nyílásán, mint főkapun át, a Lakótoronyt (3., 4., 18. kép).⁴⁷ Takács sem tartja kizártnak a kettős kapunak feltöltésén, esetleg erkélyen keresztüli megközelítését.⁴⁸ Holott idézett megfigyeléseiből másféle következtetés lenne levonható: amennyiben a terem kialakításában a faloszlopok-fejezetes-boltozatos struktúra a terem falaihoz képest másodlagosnak tartható, kénytelenek vagyunk a falakat elsődlegesnek tekinteni és ebből a termet megelőző elődépítmény létét feltételezni. Ez az elődépítmény alapít-

⁴³ A palota építéstörténetéről és datálásáról megjelent korábbi vélemények összefoglalása, hivatkozásokkal: Nagy 2018, 39–42. A Nagy-féle ásatás eredményei alapján megfogalmazott összefoglaló: Nagy 2018 192–195. Lásd még: Várnai 1974; MRT V, 97 (Horváth István); Marosi 1984, 42–51; Buzás 2004/b, 13–16; Vukov 2004, 11–12; Raffay 2009, 52; Takács 2018, 24–29 54–55.

⁴⁴ Gerevich 1938, 76–89; Lepold 1938/a, 33–36; Takács 2018, 24–29, 54–55.

⁴⁵ Takács 2018, 54.

⁴⁶ Takács 2018, 40. jegyzet.

⁴⁷ Várnai 1954, 50–51; Dercsényi-Zolnay 1956, 71; Dercsényi 1965, 31–33; Várnai 1974.

⁴⁸ Takács 2018, 55.

ményként valóban kényelmesen biztosíthatna volna a Lakótoronynak a (kettős kapu nagyobbik nyílásán keresztüli) megközelítését, feltéve, hogy lépcsőt is építettek hozzá. A Szent István-teremről (de faloszlopos-fejezetes-boltozatos kialakításával együtt) Horváth István és Buzás Gergely is alépitményi funkciót feltételezett.⁴⁹ Alépitmény feltételezését az is támogatni látszik, hogy ilyen épületrészek tartják a Lakótoronyt is – igényes kváderfelületekkel kiképezve, amelyekhez, ha úgy alakult volna, utóbb akár faloszlopokat társíthattak volna, fejezetestül, azokat akár máshonnan megörököelve (3. kép). Ám én mégsem bővíteném a szakirodalmat ilyenféle megállapítás megtételével. Ezt Takács sem tette – értelmezés nélkül hagyva így a teremre vonatkozó megállapításait. Úgy gondolom, jó okkal kell eltekintenuünk előd-alépitménynek a szakirodalmi bevezetésétől, de egyúttal a faloszlopos-fejezetes-boltozatos Szent István-teremnek alépitményként való feltételezése helyett is másféle elképzelést fogalmaznék meg.

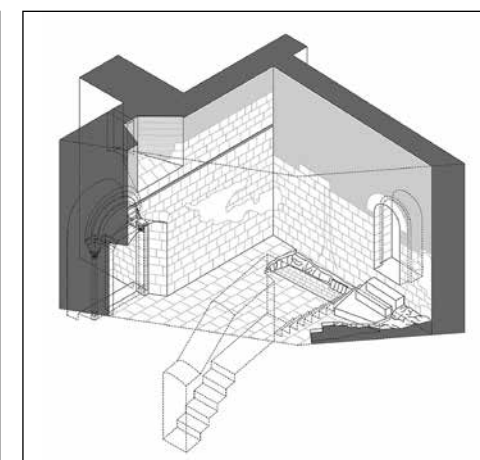
A toldalékipítvány egységesnek tartható: két szintje szerves összefüggést mutat (3–4. 20. kép). Így tartotta ezt Gerevich, és ezt hangsúlyozta Marosi Ernő és Vukov Konstantin is, Takács szerint pedig az udvar felé néző (homlokzati) fala (akár) egy munkamenetben készülhetett.⁵⁰ A Szent István-teremhez tartozó, eredetileg részben a magasabb udvarszint⁵¹ által takart falszakaszt tehát nem bejárati terasz-félét tartó alépitményhez rakták, hanem a kettős kapus terem reprezentatív (eredetileg vörsmárvány ablakkal) kialakított homlokzatához, amelyhez (a kápolna felé) ugyancsak szervesen csatlakozik a palotabejárat keskeny homlokzatszakasza, ugyancsak reprezentatív (oszloppáros kapuval) kialakítva (20. kép). Az épületrész egységét korábban a díszítőfaragványaik tekintetében megkérdőjelezhetetlennek találtam, mondván: ugyanaz a két mester osztotta meg egymás közt a munkát a kettős kapun és előtte a terem fejezetein, akik a Szent István-teremben is tevékenykedtek.⁵² Mindazonáltal a kérdéskör árnyaltabb értékeléséhez érdemesnek látom a toldalékipítvány másik, a Duna-felé néző homlokzatát is szemügyre venni, egyrészt mert itt kevésbé egységes képet látunk, másrészt pedig itt a Szent István-teremhez tartozó falszakasz is teljes felületén homlokzati értékű kiképzést kapott: ezen az oldalon nemhogy nem takart rá udvar, de magas aláfalazáson emelkedik (2. kép). Reprezentatív megjelenését faltükrös alkalmazásával és azt záró ívsoros párkánnyal biztosították. Ez a megoldás is arra figyelmeztet: nincs értelme a Szent István-terem falainak elsődleges funkciójáról spekulálni: nem valószínű, hogy faltükrös-ívsoros párkányos kialakítást készítettek volna egy előd-alépitvány falához. A toldalékipítvány két szintje közt ezen az oldalon váltás-féle látszik. Faltükrös tagolás a kettőskapus-termi szakaszon úgy tűnik nem volt, annak eredeti díszét (csak) a körablak adhatta. A megfigyelésből nem valószínű, hogy építés közbeni módosításnál komolyabb tervezői közbeavatkozást lehetne feltételezni

⁴⁹ MRT V, 97 (Horváth István); Buzás 2004/b, 14.

⁵⁰ Gerevich 1938, 95; Marosi 1984, 43, 48; Vukov 2009, 33–36 (Vukov nemcsak a toldalékipítvány, de az egész palota egységét hangsúlyozza); Takács 2018, 54–55.

⁵¹ Nagy 2018, 52.

⁵² Raffay 2006, 24.

18. kép A kettős kapus terem a kettős kapu részletével és a délnyugati szöglettel

19. kép A királyi palota előterének és a kapcsolódó lépcsőháznak izometrikus képe (Borosházi Tamás szerkesztése, Vukov 2004, 17. kép)

20. kép Az esztergomi királyi palota bejárati homlokzata az előtérbe vezető kapuval és a kettős kapus terem ablakával, balról a kápolna homlokzatának részletével

– egyszerűen lemondtak a faltükrös tagolásmódról. Talán ilyen módosításként értékelhető az is, hogy a Szent István-terem egy ajtót kapott, bár az ajtó nyitásának idejét illetően nem lehetünk biztosak, mindenesetre ennek elhelyezésekor (sem) törődtek már a faltükrös tagolással. Ám a faltükrös tagolással már a Lakótorony északnyugati sarkát támasztó támpillér megépítésekor sem foglalkoztak: a megjelenésében támpillérre emlékeztető, de belül üregesen kiképzett, fenn pedig zárterkéllyel koronázott épületrész ráfed a faltükrös tagolás jobb szélére, ugyanis ez nemcsak a Lakótoronyhoz épült, de a toldaléképítményhez is (2. kép). Építésének megkezdéséhez tehát csak a Szent István-terem homlokzati részének elkészültét követően fogtak. Ez esetben is menet közbeni, a fentebb említettel egy füst alatt megvalósított módosításról beszélhetünk: a támpillér-féle megépítés megkezdésekor tehát a Szent István-terem faltükrös homlokzata és a Lakótorony szomszédos részei is álltak már, amelyekhez a felsőbb részek megépítésének megkezdésekor megfogalmazott módosításnak, vagy csupán a tervek következetes átgondolásának megfelelően illesztik a támpillér-félét. Ennek megépítése a kettős kapu kisebbik nyílásának terve, együtt a kiskapun keresztül a Lakótorony falának a vastagságában kiképzett folyosói szakaszokon át megközelíthető zárterkély tervével, összefügg egymással (2., 18. kép). A zárterkély-helyiséget a támpillér-félre tervezték, és/vagy fordítva: a támpillér-félét a helyiség elhelyezésére tervezték. Mindez egy (módosított vagy a tényleges munkák megkezdésekor átgondolt) tervcsomagnak lehetett a része. Természetszerűleg a Szent István-terem falainak a megépítése megelőzte a kettős kapus terem nyugati-északi és keleti falának a megépítését, ám a déli, a Lakótorony és kettős kapus terem közös fala sem lehetett korábbi – belőle az északi sarokrésznél több (amelynek kialakításakor a toldaléképítmény keleti falának csatlakozásával még nem számoltak), nemigen állhatott.⁵³ Láttuk ugyanis, hogy a támpillér-féle a ráültetett helyiséggel a szomszédos lakótoronyi részekkel együtt épülhetett. Mindentől nemcsak a kis-, de a nagykapu sem függetleníthető.⁵⁴ Az emlegetett módosító (vagy tervrészletező) tervcsomagnak a kettős kapu egészének a tervét már tartalmazni kellett. A kettős kapu helyének a toronyfal vastagságában kialakított fülkéje, valamint az ebben elhelyezett kapuszerkezetek egységes tervre utalnak, és a kapurészek kivitelezése is egységesnek látszik.

Amennyiben a kettős kapu, a támpillér-félre ültetett zárterkély és a toldalék termeinek véglegesített („kivitelezési”) tervei nem függetleníthetők egymástól, amit a faragványanyagokon végzett említett vizsgálataim is megerősítenek⁵⁵ (alább a kettős

kapus terem szögletbeli oszlopai kapcsán megfogalmazandóktól függetlenül is): a kettős kapuról semmiképp sem lehet azt feltételezni, hogy külső kapuként készült volna. A kettős kaput külső kapuként értékelő feltételezést, másféle alapokon, Marosi Ernő és Vukov Konstantin sem javasolták.⁵⁶ Mivel a toldaléképítmény udvari homlokzatán már nincs nyoma a különféle elképzeléseknek, illetve az akár egy munkamenetben való felhúzása is elképzelhető⁵⁷ (20. kép), arra gondolhatunk, hogy a toldalékrészt a Lakótorony nyugati részei felől kezdték építeni és haladtak az udvaron befordulva az ugyancsak épülő kápolna felé. Ilyenféle és ilyen irányú körbeépítés határozhatta meg a Lakótorony földszintjének a megépítését is, amelyet tehát a torony északi sarka táján indíthattak, a saroknak a már emlegetett, a toldaléképítmény csatlakoztatandó falával (még) nem számoló kiépítettségének tanúsága alapján, s haladhattak körbe, kelet felé indulva – miután a toronytest alatti monumentális aléptímmenettel és annak feltöltésével végeztek.

A toldaléképítménynek nincs aléptíme, és azt sem feltételeztük, hogy az építménybe egy korábbi aléptímhelyhez megépült részeket integráltak volna. Abból, hogy a Szent István-teremnek nincsenek elsődleges falai, persze nem következik az, hogy a faltagoló és boltozati elemei ne lehetnének másodlagosak (nem egy aléptímhelyhez, de a teremnek egy korábbi állapotához képest). A másodlagosság ez esetben nem jelenthet mást, csak az eredeti terem-terveken alkalmazott módosítást. Kérdésünk tehát az, hogy a faltükrös homlokzati tagolású Szent István-terem (eredeti) tervén is módosítottak-e a zárterkélyes támpillér-félének és a kettős kapunak a megvalósítási ötletekor, illetve a kettős kapus –terem tervei véglegesítésekor. Függetlenül a faltükrös homlokzati tagolásba vágó nyugati ajtótol, amelynek kora nemigen határozható meg.⁵⁸

A nyugati ajtóval szemben a keleti oldali az építkezés korából származtatható és (az ajtófülke északi sarka egy részének kivételével⁵⁹) eredeti állapotban maradt fenn (15. kép). Ám kérdés, hogy a szegmentíves átboltozású ajtófülke helyét miért nem a keleti féloszlop és az északkeleti szöglet közti falszakasznak a közepe-táján jelölték ki. Miért került az ajtófülke és a keleti féloszlop egymás tövébe (3., 5. kép)? Miért nem került a féloszlop, ahogyan a terem többi féloszlopa, a fal közepére? Márpedig így a féloszlop helyének a meghatározói a terem középoszlopát sem állíthatták a tér mértani közepébe! A középoszlopnak a középpontból való kimozdítása a homlokívek formáját és a boltozati mezők alakját és kialakítását is kellemetlenül befolyásolta. Miért nem tervezték hát kissé északabbra azt az ajtót? Ha kissé odébb teszik, nincs korrigálni való torlódás, a féloszlop és így a terem középoszlopa is a helyére kerül, a homlokívek és a boltmezők alakja is szabályosabb. Nem tették odébb, inkább a faltagoló és a boltozati rendszert idomították hozzá. Bizonyára nem állt módjukban odébb tenni!

⁵⁶ Marosi 1984, 43, 48; Vukov 2004, 17–18. A kisebbik kapunyílás funkciójára egy külső homlokzaton semmiféle magyarázattal nem szolgálhatunk. Miféle bejárat az, ami kijáratul szolgál?

⁵⁷ Takács 2018, 54.

⁵⁸ Lásd a 27. jegyzetet.

⁵⁹ A Lippert-féle 1868-as ábrázolás e részen kiromlást mutat, amelyet utóbb kifoltoltak.

⁵³ A Lakótorony megépített (fal csatlakozásával nem számoló) északi sarkának építéstörténeti megítélése vonatkozásában a szakirodalom nem egységes. A kettős kaput, mint az eredeti bejáratot értékelők szerint a falsarok is a toldalék utólagosságára utal (vö. a 47. jegyzettel). A falsarkot legutóbb Takács is a Lakótorony és a toldaléképítmény „határozott elválás”-ának a megállapításához használta fel (Takács 2018, 54). Vukov a megoldást csupán „következetlenség”-nek tartotta (Vukov 2004, 18).

⁵⁴ Ha a zárterkély nem kerül be a tervbe, nincs kiskapu, ám a naggyal, ha közlekedni akartak a Lakótorony és a toldalék közt, a korábban érvényben lévő tervben (a Szent István-terem nyugati fala építésekor) is számoltak már.

⁵⁵ Raffay 2006, 16–28.

Kézenfekvő a feltételezés: az ajtónyílás fülkéje már ott volt akkor, amikor mindezt megtervezték. Az ajtófülke nem másodlagos a terem falához képest: nemcsak a terem faltagoló- és boltozati rendszerének a tervét befolyásoló helye mutatja ezt, hanem az átmenő kősorok is⁶⁰: az ajtó fülkét és keretét is együtt falazták a terem falával – utólagosságnak nyoma nincs (csupán az említett javításnak a fülke terem felőli bal oldalán) (15–17. kép). Mindez Takács Imre említett következtetését látszik alátámasztani: az elsődleges falakhoz (és így az ajtóhoz) képest másodlagos, a meglévőhöz (így az ajtóhoz is) alkalmazkodó a faltagoló és a boltozati rendszer.⁶¹ Ehhez tehát csupán annyit tehetek hozzá, hogy a terem keleti ajtaját az elsődleges tervhez kötöm? Fentebb tehát elhamarkodott következtetést vontam volna le az elődéptmény feltételezésének kizárásakor? Lehetséges lenne tehát egy olyan elődéptmény (egykori) léte, amely a meglévő Szent István-teremtől csupán annyiban térhetett el, hogy bele másféle, az ajtóval összehozható boltozatot terveztek? Miféle boltozat lett volna az? Mert boltozat kellett bele, ha följe építkezni terveztek, és feltölteni pedig nem akarhatták, hiszen ajtót nyitottak rajta, sőt nyugatról homlokzati kiképzést is kapott.

Célszerűnek tűnik e ponton vizsgálatainkat magára a boltozatra kiterjeszteni. A keleti ajtófülke ebből a szempontból is tanulságos részletet mutat. A féloszlop felőli oldalon a függőleges rész legfelső kövére, amelyről a szegmentíves átboltozást indították, a homlokívtagozat vállrészét is ráfaragták (16. kép). Az ajtófülke építőkővét és a boltozati homlokívtagozat vállrészét egyazon munkadarabból alakították ki! A munkadarabon dolgozó egyszerre tett eleget az ajtófülke és a homlokívtagozat kivitelezési tervében előírtaknak. A homlokívtagozat feltételezi a boltozatot is. Vagyis a boltozat a maga szabálytalanságaival, tehát a keleti féloszlopnak és a középoszlopnak az elcsúsztatásával, a homlokív-vonalak és a boltmező-formák szabálytalanságaival együtt ugyanazon tervhez tartozik mint az ajtófülke! Ez a következtetés viszont ellentmondani látszik az imént épp megfogalmazottnak, amely szerint az ajtófülke, együtt a fallal, korábbi a boltozati rendszerénél. Ha az ajtófülke egyidős a fallal és a boltozással, és következésképp a faltagoló rendszerrel is, hogyan előzhette volna azt meg? Minden bizonnyal az ajtónak csupán a helye lehet egy megelőző koncepció része. Mit jelent ez? Csupán egy nemlétező ajtónak a helye okozott ennyi kellemetlenséget? E képtelennek tűnő feltételezésből vajon kikerekedik-e a Szent István-terem (ismert formában való) megtervezése előtti állapot képe?

Az ajtó mögött – a földszinti előtérbe felvezető – törtkarú lépcső nyílik, amelynek (a lépcsőházi) oldalfalai a lépcsőfokokkal együtt készültek (3., 17., 19., 22. kép).⁶² A korábbi kutatás a Szent István-teremet és a lépcsőházat egységben látta, együtt épültek feltételezte.⁶³ Megfigyeléseim másra utalnak: amíg teremből nyíló ajtófülkét a lépcsőház felől záró ajtókerettel valóban együtt építették, amit a függőleges részek átmenő

kősorai bizonyítanak, az ajtókeret a lépcsőházi oldalfalakkal semmiféle kötésben sincs, hanem épp ellenkezőleg: köztük falelválás látható (17. kép). A két rész közti relatív kronológiai kapcsolatot türelmetlenül firtató kérdésre a választ az ajtókeretnek a lépcsőházi falak felőli keskeny sávban kikandikáló érdes felületei adnak: az ajtókeret nem igen nézhetett külső (mondjuk egy egykori udvar) felé, hanem eleve a lépcsőházi falhoz építették hozzá. A lépcsőházi falak helyzete mindezt alátámasztja: ezek a falak nem előkészítői és tartói a felettük lévőeknek. Irányban sincsenek összehangolva: a törtkarú lépcsőház alsó karja északi fala nem párhuzamos a palota bejárati homlokzata falával és a kápolna (déli) falával, és a lépcső elforduló, az előtérbe felérkező karja keleti fala sem a felette lévő, a kápolna és a Lakótorony közti átkötő-szárny⁶⁴ (nyugati) falával (3., 19. kép). A felső részeknek a lépcsőházhoz képest való elcsúsztatása és elfordítása ugyan csekély, de egyértelmű, hogy a lépcsőházi alsó és az előtér körüli felső részek nem egy építészeti koncepcióról tanúskodnak.⁶⁵

A korábbi lépcsőháznak fenn az új koncepció részeként megtervezett előtérhez, és lenn az ugyancsak az új koncepció részeként megtervezett Szent István-teremhez való csatlakoztatása okozott némi gondot. Fenn az előtérben a lépcső érkezése nélkülözi a befejezettség és szabályosság eleganciáját: az új terv a lépcső megkurtításával és a lépcsőház (részleges) beboltozásával (illetve az előtér padlózásával) járt. Ám a lépcső felső, keleti karjának boltozása megoldatlannak, illetve értelmetlennek tűnik, amelyhez az oldalfalak eltérő magasságának problémája társul. A lépcsőház oldalfalán keletről (lentől felfelé haladva: balról) boltozat-indítás-féle látható, míg ennek magasságában a szembeni oldalon (még egy oldalfali) kősor van. Az alacsonyabb oldalfal talán viszszaosztás eredménye: a lépcsőház keleti falának magasságából az átkötőszárny építéskor vehettek vissza legalább egy kősort, nem függetlenül a boltozat-kezdemény megépítésének új szándékától, amelynek nem a lépcsőkar beboltozása volt a célja, hanem talán az előtéri padló síkjába illeszkedő csapóajtó aláfogása (23. kép). A csapóajtó mindenesetre e megoldatlanságokat kényelmesen elrejtette, valamint az előtér és az átkötőszárny közti (lépcsővel nehezített) közlekedést biztonságosabbá tette: a lépcsőházba való legurulás veszélyét kiküszöbölve. Célja lehetett (talán mindenekelőtt) a Szent István-terem megközelítésének (egyáltalán: létezésének) elrejtése is.

A lépcsőházat a Szent István-teremmel sem volt könnyű összehozni: ott nem kurtíthatták meg, hanem a teremnek a faltagoló és a boltozási rendszerét alakították a meglévő részekhez, középoszlopostul. Ám ez olyan jól sikerült, hogy az mindeddig a ku-

⁶⁴ Az átkötőszárny a kápolna déli mellékteréből és ettől délre egy ugyancsak négyszögletes térből áll, amelybe onnan vagy a palotabejárat mögötti előtérből léphetünk, és ahonnan az emeletre vezető csigalépcsőn folytathatjuk utunk, vagy a Lakótoronyba vezető folyosón. Alább a Lakótorony eredeti bejárata kérdésének tárgyalása kapcsán szó lesz arról, hogy az átkötőszárny és a Lakótorony északi helyisége közti falfolyosó nem egységes, nem egy terv szerint épült. Véleményem szerint így a falfolyosó északi szakaszát is az átkötőszárny részeként lehetne értelmezni.

⁶⁵ Érthetetlen számomra Nagy 2018, 64 megállapítása, amely szerint „a lépcső mindkét külső oldalán pontosan igazodik az előtér felmenő falaihoz, tehát az előtérrel azonos építési koncepció terméke”. A lépcsőházi falak és az előtér falaik eltéréseit Vukov alaprajza (Vukov 2009, 2. kép) és Borosházi Tamás rajza is kitűnően szemlélteti (közölte: Vukov 2004, 17. kép).

⁶⁰ Az ajtókereten az ötödik kősor magasságáig átmenő fugákat látni.

⁶¹ Takács 2018, 54.

⁶² Vukov 2009, 31.

⁶³ Nagy 2018, 36, 64.

21. kép
A Lakótorony északi helyiségébe vezető lépcsőház részlete a nyugati falba vágott ablakokkal

22. kép
A Szent István-terem és a palota előtere közti lépcsőház alsó szakasza a terem felé

23. kép
A Szent István-terem és a palota előtere közti lépcsőház felső szakaszának részlete az előtér felé

atái szemektől is rejtve maradt. Mindebből nem következhet más, mint annak a megállapítása, hogy a lépcső, az oldalfalaival együtt egy olyan korábbi tervnek a része, amelyben még sem a Szent István-terem, sem az előtér, sem a kápolna megépült változata, de a palota és a kápolna közti átkötőszárny sem szerepelt. Így most a lépcső funkcióját firtató kérdésre kell válaszolnom: vajon mi szükség volt egy lépcsőre, ha se lenn, sem fenn nem volt még semmi? Miért épült, illetve honnan hova vezetett?

A Lakótorony kiépítése menetének fentebb már megfogalmazódni látszó feltételezését, amely szerint a munkálatokat (a terjedelmes alépítmény-részek felépítése és feltöltése, ha nem is okvetlenül teljes befejezését, csupán statikailag biztosítható állapotba való kialakítását követően) az északkeleti-keleti részeken kezdhették és haladhattak körbe dél majd nyugat felé, a körbehaladás során a toldaléképítménynek, az előtérnek, valamint az átkötőszárnynak az eredeti koncepcióban nem szereplő ötletével bővítve az eredeti elképzelést. Ez épületrészek ötletének megszületésével együtt a megépült kápolna tervei is elkészültek. A Lakótorony-bővítéseknek (az építkezés menete közben átgondolt és/vagy módosít(gat)ott tervek alapján való) felépülésével párhuzamosan a kápolna ki-

24. kép
Az átkötőszárny és a Lakótorony északi helyisége közti falfolyosó az átkötőszárny felé

25. kép
A Lakótorony déli helyisége északkeleti szögletének részlete a háromnegyed-oszlop lábázatával és teremnek a homlokoldalon vörösmárvány lapokkal burkolt padlábázatával

vitelezése is megindult és előrehaladt. A kápolna megépítésével nem kellett és nem is várták meg a Lakótoronyon való körbeháladást, de az előtér és átkötőszárny kiépítését sem. Így találkozik ott a Lakótoronyon körbeérő építkezés a palotabejárat sávjában a kápolnai építkezéssel – ami, bár a terveket összehangolták, okozott némi összeférclési bonyodalmat (20. kép).⁶⁶ Az eredeti Lakótorony-tervről tanúskodhat tehát a Lakótoronynak a kiépített északi falsarka, amely kialakításakor épületrész (vagyis a kettős kapus-terem keleti fala) csatlakozásával (még) nem számoltak, még inkább az az ajtó és csatlakozó hosszú lépcsőház is, amely a Lakótorony földszintjének a megközelítését az alsó (déli) bástyateraszról tette lehetővé (3., 21. kép). Ennek nemcsak a tervével számoltak már az alépítmény nyugati részének a kialakításakor, de azzal együtt jelentős magasságig meg is kellett építeniük, hacsak nem élünk annak a valószínűtlen feltételezésnek a megfogalmazásával, miszerint a lépcsőházat utólag köpenyezték volna rá a Lakótorony alépítményére. A lépcsőnek a Lakótorony északi termébe való érkeztetése akár módosítás eredménye is lehet, amely az időközben megtervezett kettős kaputól nem lehet független. Akárhogy is, a bástyateraszról nyíló ajtót és lépcsőházat nem gondolhatták „főbejárat”-ként megépíteni – egyébként is inkább ki-, mint bejáratról van szó. A Lakótorony fő megközelítési iránya, ahogyan ezt már Marosi is hangsúlyozta, az észak-északkeleti oldal, az udvar felőli megközelítés lehetett⁶⁷, az, amelynek a kiépítésével indulhatott a földszinti tervek megvalósítása. A kiépítés indításakor a főbejárat helyét minden bizonnyal megtervezték. A körbeépítés elképzelt menete akár azt a feltételezést is megengedi, hogy a bejárat helyét nemcsak kijelölték, da annak építészeti kialakításába is belefoglaltak.

Korábban már felmerült, és időről időre újra felmerül annak a lehetősége, hogy a Lakótorony eredeti bejárata a kettős kapu lehetett/lett volna (18. kép).⁶⁸ A magam részéről ezt a fentebb a toldalékpítmény szintjeinek egymáshoz, és ezeknek a Lakótoronyhoz való csatlakozása kapcsán megfogalmazottak alapján kizártnak tartom.

Az viszont továbbra is felmerülő lehetőség, hogy még a toldalékpítmény ötlete előtt az eredeti bejáratot tervezhették a kettős kapu nagyobbik nyílása helyére. De hogyan mentek volna oda fel a Szent István-terem, illetve annak elődékpítménye hiányában? Lehetséges, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező lépcsőn? Ez nem valószínű, mert a Szent István-terem helyéről induló lépcső⁶⁹ nem a kettős kapu (nagyobbik nyílása) helyét célozta, hanem az északkeleti részeket (3., 22–23. kép). A lépcső eredetileg tervezett érkezésének helyére utóbb az előtérből az átkötő-szárnyba felvezető lépcsőt építették,

⁶⁶ Takács 2018, 55 az összeférclésnél komolyabb problémát lát, és a tervek összehangolásának lehetőségét elveti. Véleménye szerint a kápolnai műhely megelőzte a Szent István teremben és az emeleten működők munkáját. Én korábban (a palota bejárati homlokzata kapcsán) az időbeli párhuzamosságokat hangsúlyoztam: Raffay 2009.

⁶⁷ Marosi 1984, 48.

⁶⁸ Lásd a 47. és 48. jegyzetet.

⁶⁹ A lépcső kissé magasabbról indul mint a Szent István-terem eredeti padlószintje. A lépcső indítási szintje az udvar szintjének lehet a megfelelője, amely a XII. században magasabban volt, mint ma (vö. Nagy 2018, 52).

és arra ráépülhetett az átkötőszárny (nyugati) falának egy része is. A lépcső célozta Lakótorony-főbejárat végül elkészült, a módosított építészeti koncepcióhoz igazítva és így biztosítva a Lakótorony földszintjének a (fő) megközelítését mindvégig – amíg volt ott mit megközelíteni – és biztosítja azt az 1930-as évektől újra (24. kép)! Véleményem szerint ugyanis a Lakótorony megközelítését (az átkötőszárny felől) biztosító főbejárat az eredeti főbejáratból, pontosabban annak terveiből is tartalmaz elemeket. A helyét mindenképp.

A Lakótorony falának vastagságában kialakított ajtófülke, a rekonstruált átboltozást nem számítva, teljes eredetiségében mind a mai napig megvan, és nincs okunk arra gondolni, hogy az ne eredeti koncepció szerint épült volna (24. kép). A fülke ma egy folyosó része, ahová az átkötőszárnynak a Lakótorony felsőbb részeibe vezető csigalépcső és a kápolna déli melléktere megközelítését is szolgáló teréből léphetünk. A falfülkén át a torony északi (Studiolo-) termébe jutni. Az előtér felől ajtószárnyal zár,⁷⁰ emitt nyílászáró nélkül hagyott⁷¹ folyosónak két periódusa van: a Lakótorony falvastagságában kialakított szakasza még az eredeti koncepció szerint tervezett főbejáratához készült, míg az ajtóig húzódó szakasza már az újabb koncepcióhoz igazodó, toldásként (tulajdonképpen az átkötőszárny harmadik tagjaként) épült. A toldásra a folyosó alaprajza, annak szabálytalansága utal: a torony fala vastagságában kialakított, a Lakótorony irányából szélesedő részhez a külső (keleti) oldalon megtörve csatlakozik a toldásnak vélt falszakasz, a helyreállításakor emelt átboltozáskor is problémákat okozva (24. kép). Ez a falszakasz (alaprajzilag) már a Lakótorony és a kápolna közti, a koncepcióváltáskor tervezett átkötőszárnyhoz (és így a kápolnához és a palotabejárat mögötti előtérhez is) igazított (vagyis a koncepcióváltás elemeként és tanújaként azonosítható). A fülke irányát így mintegy ráfordították az átkötőszárnyra (és a kápolna keresztterületére).

Nagy Emese megfigyelése szerint a palotát építők a vörösmárvány padlólapokat a kisebb terek esetében több helyen is még a falak emelését megelőzően fektették le.⁷² A főbejárati ajtófülke oldalfalai síkjainak a kialakítását megelőzően kerülhettek helyükre a fülkepadlót alkotó vörösmárvány lapok is.⁷³ A mind a mai napig a helyükön lévő márványlapok az átkötőszárny felé a Lakótorony északkeleti oldalfala homlokzati síkja vonalának megfelelő határig húzódnak, a Lakótorony falvastagságában kialakított ajtófülkére alaprajzilag utalva (24. kép). Ez talán nem(csak) a fennmaradásuk véletlenével függ össze, hanem a padlólapok említett lerakási módjával. E szakaszon túl, a későbbi részen a padlólapokat is másként szabhatták a falak közé, utólag, ami a könnyebbé tette aztán a kiromlásukat.

⁷⁰ Az ajtószárny a folyosó felé nyílt, arról volt zárható. Lenn jobbról fennmaradt a pipapánt. Vö: Vukov 2009, 36.

⁷¹ Ajtó(szárny) eredetileg itt nem lehetett. Vukov 2009, 37 szerint itt is volt ajtó, de nyomai nem ismertek. Wierdl Zsuzsa megfigyelései szerint ajtót csak a reneszánszban helyeztek el itt, amire a nyílás körüli téglázás utal. Szóbeli közlését köszönöm.

⁷² Nagy 2018, 57, 60.

⁷³ Nagy 2018, 57.

Mi készülhetett el a bejáratból az eredeti tervek szerint, túl a padlózaton? A vörösmárvány padló határának az oldalfalak alsó kvádorsorában fuga-határ felel meg. A fülke keleti falán a második sorban már nem követhető semmiféle elválás-határ: ide egy, az eredeti fülkefal és a toldás csatlakozási szögéhez faragott kváderelem került. Ebből a fülkeoldalból tehát csak az alsó kősort rakhatták le, mielőtt a koncepcióváltás megszületett. A túloldalon, ahol a fülkefal és a toldás közt nincs törés, hasonló jellegű megállapítást nem tehetünk, és annak alapján, hogy ezirányból feltételeztük a Lakótorony-földszint kiépítésének megindítását, feltételezhető, hogy itt előrehaladottabb lehetett a megvalósítás. Annyi tehát bizonyos hogy az eredeti főbejárat ajtófülke megépítése közben született meg az újabb építészeti koncepció (Szent István-teremtől, kettős kapus teremtől, előterestől, átkötőszárnyastól, a kápolna megépített változatával egyetemben). Mindebből az is következik, hogy az eredeti főbejárat esetleges reprezentatív, kőfaragásokkal ékes kialakításába, valahol a vörösmárvány padlóhatáron, még ha azt tervezték is, nemigen foghattak. Nemcsak ilyenek, de egyszerű ajtókeretnek sincs ott nyoma.

Ha a díszítőfaragványok és kapuszerkezetek alkotóinak a koncepcióváltás következményeként a főkapu kialakításától le is kellett mondaniuk, ugyanannak a koncepcióváltásnak az eredményeként bőséges kárpótlást kaptak – a munkalehetőségek tekintetében (18., 20. kép).

A lépcső, amelyhez tehát utólag csatlakoztatták a Szent István-termet, és amelyre utóbb telepítették rá az előteret a kápolna déli falával együtt, és az átkötőszárnyat is, a Lakótorony megépült (de reprezentatív kialakítását el nem nyerő) főbejáratához tervezték és építették, az akkor még a terem helyére is kiterjedő udvarról indítva (19. kép).⁷⁴ A terem helyén lévő udvarrész nem lehetett túl tágas. Délről a Lakótorony alépitmény-fala zárta, amelyhez utóbb a termet nekiépítették. A nyugati szakadék felől még állhatott a korábbi (Nagy Emese feltárta) körítőfal⁷⁵, de az új, a Lakótorony-alépitményhez kapcsolódó, és a Várhegy peremén észak felé továbbvitt új várfal alépitményén minden bizonnyal már dolgoztak. Ennek Szent István-termi szakaszán fallépcsős karcsúsítást alkalmaztak, mielőtt a terem homlokzati falához hozzáfogtak volna. Kérdés, hogy a lépcső oldalán mi épült meg a szükségszerűnek gondolható támfalból. Annyi bizonyos, hogy a terem ezoldali fala nem azonosítható ezzel a feltételezhető támfallal, különben nem lenne elválás a lépcsőházi falak és a terem ajtaja közt. Ám, ha megépült belőle valami, az a terem ezoldali falának helyét és/vagy kialakítását mindenképp befolyásolhatta.

A terem északi falának a helyét sem tologathatták kedvükre a tervezők. Az északi fal helyének a meghatározásakor a kettős kapus terem északi faláról, tehát a palota bejárat homlokzatáról is döntöttek. A döntés eredménye a kápolna terveinek meglétét és azok ismeretét is feltételezi, még akkor is, ha a kápolna délnyugati sarka és a palota bejárat homlokzatának találkozása némi (fentebb összefércelés-jellegűnek nevezett) problémát okozott az építőknek (18. kép).⁷⁶

⁷⁴ Az udvar talaj-, a terem padló- és a lépcsőindítás küszöbszintjéről lásd a 69. jegyzetet.

⁷⁵ Nagy 2018, 45. kép.

⁷⁶ Vö. Takács 2018, 166. kép.

Ha a terem déli fala és a megépült Lakótorony-alépitmény északi fala azonosítható egymással, érthető lenne, de csakis ezen az oldalon, a faltagoló elemeknek és a boltozatnak az utólagos falba/falra való elhelyezése. A különböző oldali megoldások közt nem látható lényeges különbség a faltagoló és a boltozat elhelyezését vagy megjelenését illetően (csak az, hogy a déli oldal közepén a féloszlop törzse nem kőből, hanem téglából falazott⁷⁷. Ám épp ezen az oldalon figyelhetünk fel a homlokívtagozat kiképzésének egy furcsaságára: a homlokívtagozat ráfeküdni látszik a falakra, mintha a falsíkot utóbb emelték volna alája. Hasonló jelenséggel a kettős kapus teremből nyíló fióktér boltozatának konzolos indítása esetében találkozni: a konzolnak a falmagba való bekötése megelőzte a falsík kialakítását. Ez a Szent István-terem déli falának a Lakótorony-alépitményi falához való utólagos hozzátoldásának a lehetőségét is megkérdőjelezheti, s, ha nem számolunk ráköpenyezéssel, felveti annak a lehetőségét, hogy a Szent István-termet is tartalmazó koncepcióváltás megszületésekor a Lakótorony alépitményének körbeépítése sem fejeződött még be. Így a terem déli fala és az alépitményi falszakasz nem egymástól függetlenül került volna kialakításra. Ez a lehetőség mindenesetre nem áll szemben azazal, amely a felsőbb részek terveinek a véglegesítését (esteleges módosításait) csak a Szent István-termi munkálatok előrehaladtával, a terem nyugati fala megépítése és homlokzatának tükrös-ívsoros kiképzése körüli időben, tehát a koncepcióváltás megvalósítása közben sejtí. A terem északi falából ekkor legfeljebb az alapozás készülhetett el.

A terem boltozatát illetően: nehéz lenne azok utólag való megépítését elképzelni (5., 10. kép). De a fentebb elmondottak alapján nincs is szükség erre, hiszen kizártnak tartható, hogy a teremnek lenne egy boltozatok nélküli előd-változata. A boltozatnak a falazással egykorú kialakítását jól mutatja a keleti féloszlop felett már idézett, a fal szerves részeként beépített kváder, amelyre ráfaragták a boltozati homlokívtag vállát is (16. kép).

E ponton nem halogathatjuk már tovább: ideje lejjebb haladni és megvizsgálni az oszlopfőknek a falhoz való viszonyát. A kötőmb, amelyből az oszlopfőket nyakgyűrűstől kialakították⁷⁸ a fejlemezüknek megfelelő szélességű. A kötőmb szélességét a fejlemez alatt, a fejezetkehely két oldalán sem karcsúsították, hanem azt a falszövethez való csatlakozás céljából falazótőmb-fülként meghagyták. Kivéve a délkeleti és az északnyugati szöglet fejezetét, amelyeknek csak az egyik oldalán hagytak fülrészt (a délkeletin balról, az északnyugatin jobbról), így a másik oldaluk a falba bekötetlen. A fejezeteknek a falszövetbe való beillesztésével nemcsak a kőfaragóknak kellett számolni, de természetesen a falazatépítő kőműveseknek is. Ők a fejezetek kötőmbje számára befogó fészket készítettek. A fejezettőmböket nem a (megfelelő magasságot elért) kvádorsor tetejére, mint alapra helyezték, hanem ebből az alapba metszették be a fészkek alját, így a fejezettőmböt az alapkváderek sorába süllyesztve helyezhették el.⁷⁹ A fészkek

⁷⁷ A téglaszloptörzs korát nem ismerjük, csakis anyagvizsgálat segíthetne a megoldás eredetiségének eldöntésében. Nem zárható ki, hogy a téglaféloszlop az eredeti kötőmb pótlására készült valamikor.

⁷⁸ Az északkeleti fejezet nyakgyűrűje utólagos pótlás lehet. Ez a fejezet annyiban is eltér a többitől, hogy kőanyaga a falazókváderek andezit-tufájával azonos.

⁷⁹ Az északnyugati fejezet esetében a megfigyelést vakolatfolt nehezíti, a délnyugati fejezetet pedig az 1868-ban kicserélhették.

és a fejezettömb szélességét a déli és az északi féloszlopfőnél összehangolták. A délkeleti fejezet esetében az összehangolás a fejezettömbnek (a jobb oldali befoglaló fül hiánya miatti) aszimmetrikus alakítására is tekintettel van: a fészkek is aszimmetrikus. A keleti féloszlopfő esetében az alapba való illesztés különleges, amennyiben a nyakgyűrű rátaakar a fészkek szélére, és a kváderek és a nyakgyűrű közt elválás nem látható (16. kép). Az említettek esetében a fészkeknek nemcsak az alapját, de a felmenő oldalait is megépíthették, mielőtt a faragványokat a helyükre emelték volna. Ám, ha már a fészkealap elkészültekor helyre emelték a faragványokat, azok két oldalán a kőművesek kényelmesen építhették tovább a falat: a fejezetek elmozdulásától és a leesésüktől sem kellett tartaniuk. Úgy látszik, mindkét megoldást alkalmazhatták, amelyről a nyugati és az északkeleti fészkek tanúskodnak, amelyek egyébként a fejezettömbökhöz képest túlméretezettnek bizonyultak. A nyugati féloszlop fészke már elkészült, amikor megérkezett a fejezet és a túlméretezés kiderült. A fészket így balról behelyezett kőszellettel leszűkítették, aszimmetrikusan, a féloszlop helyzetének megfelelően. Az északkeleti fejezet már az alap elkészültekor bekerülhetett a túlméretezett helyére, így a fészkek felmenő oldalait már a fejezettömbhöz építhették és egyedül a fészkealap két oldalán kellett egy-egy kőkockányi foltot alkalmazni. A fészkealap-visszametszések nem mélyek, általában a fejezetek nyakgyűrűjének megfelelőek, a nyugati féloszlopfő esetében kétszeres nyakgyűrűnyi, ám a déli féloszlopfő sokkal mélyebben befogott.

Mindebből az következik: a kőművesek a falat fejeztfaragványok számára kialakított fészkekkel együtt építették, amelyek kialakításakor általában a még faragás alatt lévő vagy épp elkészült fejezettömb méretével és az esetleges aszimmetrikus kialakításával is tisztában voltak. Kivéve a nyugati féloszlopfőt, amely a fészke építésekor nyilván nem volt még kész. A faragványok közül a keleti féloszlopfő beépítésénél (a) kőfaragó játszhatta a fő szerepe (16. kép). Ami talán azzal is összefügghet, hogy a fejezetnek a beépítését közvetlenül követően a homlokívtágozat-indítást hordozó kváder is elhelyezésre kellett, hogy kerüljön.

A levéldíszes fejezetekről korábban stíluskritikai vizsgálattal megállapítottam, hogy két mester alkotásai, akiknek a kezenyoma a Lakótorony földszintjének faragványain is kimutatható.⁸⁰

Az, hogy a termet eredetileg is boltozatokkal tervezték, és az, hogy a fejezetek elhelyezéséből nem következik az utólagos beillesztésük, még nem következik az oszloptörzsek Takács-feltételezte utólagosságának a tagadása. Felmerülhet ugyanis annak a lehetősége, hogy a terem boltozatjait eredetileg csupán konzolokkal kívánták aláfogni és csak a fejezetmagasságba érve, menet közben módosítottak a terven. A konzolos tervváltozat feltételezéséhez megjegyzésre érdemes, hogy a Lakótorony földszintjén, az északi teremben a boltozatok tartását valóban konzolokra bízta. A kettős kapus teremből megközelíthető zárerkély-féle élkereszt-boltozatához (a már említett) sajátos rejtett-konzolos megoldás tartozik, ahol a konzolt a falmagba süllyesztették.

Egy konzolos tervváltozat feltételezési esetében a fél- és háromnegyed-oszlopok lábázatát is utólagosnak kellene ítélnünk. Miközben a fejezeteken és a boltozaton

dolgoztak, a lábazatok és a törzsek valóban „pótlásra” kerülhettek. A falsík elé csupán odaállított oszloptörzsek esetében ez akár be is következhetett, ám kérdéses a lábazatok esete.

Kérdéses is marad, egyelőre, ugyanis lábazatokat illetően a csere és a padlószint-módosítás miatt nehezebb hiteles képet alkotnunk, és a nyugati féloszlopnál, valamint az északnyugati szögletben és részben a déli féloszlopnál is vakolatfoltok is nehezítik vagy teszik lehetetlenné a megfigyelést. Az eredeti lábazatokat úgy tűnik nem levészték, hanem kiszedték a falból, onnan, ahová eredetileg bekötötték. A délkeleti szögletben a kiszedéskor megmaradt az eredeti lábazati tömb eredetinek gondolható fészke. A tömbnek így a falba való befogási módja is látható, amely a fejezeteken megfigyelt megoldáshoz hasonló, azzal a különbséggel, hogy itt a beillesztett kőtömböt nem süllyesztették fészkealapba, hanem azt levágott sarkú kétoldali kváderekkel felülről mintegy lefogták. A lábazat tehát még ezek beépítését megelőzően került elhelyezésre. A lábazat kétoldalán foltozás látható, téglából (!), mivel az új lábazat tömbje kisebb, mint a régié volt. A keleti féloszlop lábázatán is hasonló lefogást alkalmaztak, de balról a lefogó kváder sarokrésze mára letört vagy levészt. A lefogó kő jobbról is sérült. Ezen az oldalon úgy látszik foltozást is alkalmaztak. A déli féloszlop lábázatát is (csak balról látni, jobbról vakolatfolt) hasonlóan fogták a falba. Az északkeleti szögletben és az északi oldal közepén is jól látható, hogy az eredeti lábazatot kiszedték, és hogy az új lábazatnak a régi fészkekben való lötyögését téglafoltozással küszöbölték ki. Az említett szögletben csak balról látni téglafoltot: úgy tűnik az eredeti lábazat kőtömbje csak ezen az oldalon volt eredetileg a falba befogva. Az északi féloszlop lábázatánál a mindkét oldali téglás kiegészítés a lesüllyesztett padlószintig nyúlik le, ami arra utal, hogy a foltozásra a süllyesztést követően került sor. Efelől egyébként sem lehetnek kétségeink. A szóban forgó átalakítások a teremnek az említett 1868-as megújítása során kerülhettek kivitelezésre. Nincs min csodálkozni az átalakítás drasztikusságát illetően, ha azokat valóban azzal a csákánnyal hajtották végre, amelyet nagy büszkén mutat Lippert ábrázolása (14. kép). Az elmondottakból tehát nem az derül ki, hogy az eredeti lábazatokat utólag illesztették volna a falba, csak az, hogy a kisebb befalazó tömbbel rendelkező újakat az eredeti nagyobb fészkebe igyekeztek behelyezni, abban reménykedve, hogy az átalakításra utaló téglafoltokat vakolat fogja takarni.

Mindebből megállapítható: a terembei lábazatok eredetijei és a fejezetek a terem építésekor kerültek a helyükre. Az építők konzolos megoldáson tehát nem spekulálhattak – legalábbis a lábazatok elhelyezési magasságát elérve már nem. A faragványok elhelyezési módjából többet és mást nem tudunk megállapításként levonni, mint azt, hogy a terem mesterei így építkeztek.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne helyes Takácsnak a már idézett megfigyelései közül az, amely a fél- és háromnegyed-oszloptörzseknek a faltól való elválását állítja.⁸¹ Ám az elmondottak alapján a törzsek (jelentős időbeli) utólagosságára nem következtethetünk: nincs olyan építéstörténeti feltételezési lehetőség, amely lábazatok és fejezetek alkalmazásával számolhat, köztük lévő oszloptörzsek nélkül. Nincs más vá-

⁸⁰ Raffay 2006, 16–28.

⁸¹ Takács 2018, 54.

lasztásunk, mint a törzsek elhelyezési módját építéstechnikai sajátosságként értékelni, megjegyezve, hogy a törzseket csupán faltagoló-dekoratív szerepben alkalmazták, nem statikaiban. A boltozatok tartásában ugyanis a fal és (konzolként) a fejezetek játszanak szerepet. Az oszloptörzsek statikai biztosítását a lábazatok és a fejezetek közé fogottságuk garantálta. A garancia esetleg egyedül a déli oldalon bizonyulhatott problémásnak – amelynek a lehetőségére a téglatorzs, pontosabban a feltételezett eredetinek téglatorzsra való cseréje utalhat.⁸² Ezen a tájon téglát az 1825-ös ajtónyitáskor az ajtó mögötti lépcsőházzal való kialakítása esetében alkalmazták. Az oszloptörzset a délnyugati szögletben kicserélhették, kőre nyilván az 1868-as munkálatok során, fejezetestül. A cserét végrehajtottak ugyanakkor nem bíztak a falba való bekötetlenségben, ezért a törzs kétoldalán a kötömbből a bekötést (vérszegény módon) biztosító fülfelét hagytak. A középoszlop törzse is cserélt.⁸³

Úgy látszik, a Szent István-terem építői a fél- és háromnegyed-oszlopokat nem hengeres falpillérként, nem a falhoz tartozó és azzal együtt épített elemként alkalmazták, és rájuk nem mint épített alkatrészekre tekintettek. Beépítésük sem okvetlenül a falrakóknak lehetett a feladata, hanem a kőfaragóké, éppúgy, mint a kialakításuk is. Mindehhez fontos adalék az, hogy a falazat kváderei és a kőfaragói elemek általában kőanyagukban is különböznek, és az oszloptörzsek is a kőfaragók számára fenntartott kőkészletből készültek!⁸⁴ A törzs monolit alakítása is arra figyelmeztet, hogy a fél- és háromnegyed-oszlopokat a faltól független oszlopok származékának tartották. A háromnegyed-oszlopnak nevezett példányok esetében a körbefaragottság (-esztorgált-ság) lehetősége is felmerül. E lehetőség a terem északnyugati szögletében ellenőrizhető, ahol a törzs annyira áll távol a szöglettől, hogy a tapogató kéz mögéje fér. A hengerforma ebben az esetben nem teljes, mert a törzs hátul a szögletbeli helyhez alkalmazottan ferdén lecsapott.

Oszlop(származék)okkal nemcsak a Szent István-teremben találkozni, de a megoldás a palotát építő (faragó!) műhely megoldás-kincséhez máshol is hozzátartozik. A falba bekötetlen, háromnegyed-formában megjelenő oszlopokat, ugyancsak boltozat-tartó szerepben a Szent István-terem feletti kettős-kapus teremben alkalmazták, ám ezek törzse nem monolit, hanem két-két darabból összeállított (18. kép).⁸⁵ A lábazatok, amelyek frontális beállításúak, és a fejezetek, amelyek átlósak, itt sem körbefaragottak. Ám, eltérően a Szent István-teremben látott megoldástól, a falba való bekötésük-ről nagyrészt lemondtak. Vakolatfoltok nehezítik ugyan a megfigyelést, de úgy tűnik,

⁸² Lásd a 77. jegyzetet.

⁸³ Nem kizárt, hogy törzscserét más esetben is alkalmaztak. A középoszlop fejezetét eredetinek (csupán átdolgozott) tartja Gerevich 1938, 96. Blümelhuber 1874 faragványcseréket nem említ.

⁸⁴ Kevés kivétel: a Szent István terem északkeleti fejezete a kváderek andezit-tufa anyagából készült.

⁸⁵ A kettős kapus terem szögletbeli oszlopai két-két elemből állnak. A kettős kapu felőli oldalon a két rész közti határ kétharmad magasságban látható. Az ablak felőli oldalon az alsó elemek még magasabbak (a felső elemek alig magasabbak, mint a falazókváderek). A Lakótorony földszintjének déli helyiségében is fennmaradt egy szögletbeli oszlop(származék). Ugyanitt a falközépi faltagoló (pilaszetralátétes) féloszlop épített: azt a falazással együtt, annak szerves részeként alakították ki.

hogy a fejezetek közül a falba való bekötést szolgáló kváderfület a délkeleti és az északkeleti oszlop(származék)nak csak a jobb oldalán alkalmazták, míg a terem másik két fejezetéhez ilyenféle részek nem tartoznak. Az elmondottak alapján, ahogyan a Szent István-teremben, úgy a kettős-kapus terem esetében sem gondolom, hogy a törzseknek a faltól való függetlensége építkezés közbeni bizonytalankodás vagy tervmódosítás következménye lenne, annak ellenére, hogy a kettős kapus terem délkeleti szögletében éppenséggel építéstörténeti értelme/magyarázata is lenne tervmódosítás következményeit latolgatni – a terem keleti fala ugyanis itt csatlakozik a már (valamennyivel) korábban megépült lakótoronyi-falsarokhoz. A terem további szögleteiben viszont (meglévő épületrészhez való) alkalmazkodási kényszerre semmiféle okot nem sejtethetünk. Takács mindenestre e terem esetében is utólagosságra gondol, háromnegyed-oszloppostul, boltozatostul.⁸⁶ Ám egyfajta utólagosság mégiscsak megállapítható, de nem a tervezésben, hanem az építéstechnika tekintetében. Sőt: az utólagosság e szempontból szükségszerűnek is feltételezhető: az oszlopokat valóban csak a falszögletek felépítését követően emelhették a helyükre, két darabból összeállítva – korábban semmiképp. A fal építése közben a kőművesek számára kifejezetten zavaró lett volna, ha a törzsek felállításával ügködnek a kőfaragó-kollégák. Ezeknek a szögletekben való elhelyezésére megfelelő helyet is biztosítani kellett, ami a falrakáshoz használt állványzat átalakítását jelenthette. A kettős kapus terem szögletbeli oszlopszármazékai egyetlen szalagbordás keresztboltozatot tartottak, homlokívtagozatok nélkül (26. kép).

Az említett oszlopszármazékok rokonait nem a szomszédos palotakápolna gótikus oszlopain kell keresnünk, hanem a Lakótorony kettős kapuján, amelyeken ugyancsak szögletbe (a bélétsarkok szögletébe) be nem kötött és ugyancsak háromnegyed formában megjelenő oszlopszármazékokat alkalmaztak, amelyeket ugyancsak két-két darabból állítottak össze (18. kép). Az analógia a fejezetek és a lábazatok alkalmazása vonatkozásában nem teljes: ezek az elemek összefüggő fejezeti, illetve lábazati sávba tartozván a (kapu)szerkezetbe bekötöttek. Az oszlopok közül a nagyobbik kapu bal oldali bélétnének legelső eleméről megállapítható, hogy valódi – teljesen körbefaragott – oszlopként készült.⁸⁷ Egyébként a Lakótorony-földszint két terme közti kapuhoz társított törzstörredék is teljesen körbefaragott.

A faltagoló-boltozathordó oszlopszármazékok és a bélétekben alkalmazottak közti összefüggés nemcsak oszlop-származék-tipológiai értekelhető, hanem az építéstechnikai és stilisztikai vonatkozású (azzal, hogy a kapukon az oszlopok falsarok-szögletét nem a falrakók, hanem maguk a kőfaragók alakították ki, és ez ugyanabból a kőanyagból készült, mint maguk az oszlopok). Az oszlopokat (két-két darabból⁸⁸) ez esetben is a függőleges (kapubélet) részek összeállítását követően volt célszerű elhelyezni. Stilisztikai szempontból érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a kapu farag-

⁸⁶ Takács 2018, 54.

⁸⁷ Legfelül, bizonyára az elhelyezés alkalmával egy hengerszeletet lecsaptak.

⁸⁸ A nagyobbik kapu bal oldali bélétnél és a jobb oldali bélet belső oszlopjának esetében a törzs alsó eleme közel olyan magasságú, mint a bélet függőleges része, így a törzs felső eleme csupán toldásként hat. A jobb oldali bélet külső oszlopát alkotó részek közti határ a magasság kétharmad-táján látható.

ványain az a mester dolgozott, aki a Szent István-teremben a déli és a nyugati féloszlopfőt faragta, a keleti féloszlopfőn is dolgozó társával, akinek a kettős kapus teremben ugyancsak építészeti szerepben alkalmazott oszlopok fejezetén jutott feladat.⁸⁹ Mindez nem is lehetne másképp, csak abban az esetben, ha a terem boltozathordó szerkezetét építők nem lennének a kőfaragókkal azonosíthatók – az oszlopokra a kapun az átboltozás hengertagjait, a teremben az átlós bordákat emelve.⁹⁰

Nemcsak az emlegetett oszlopfélék elhelyezése tanúskodik építéstechnikai utólagosságról, hanem a kettős kapu és a kettős kapus terem északi ablaka egész konstrukciójának az elhelyezése is beleillik a palotaépítő (és faragó) műhelynek a fentebb felvázolt építéstechnikai gyakorlatába.⁹¹ A kettős kapu és az ablak kőfaragói szerkezete ugyanis egy előre, a falrakók által kialakított falfülkébe (a kapu esetében: fülkeparba) illeszkedik, technikailag valóban utólag, a fülke megépítését követően behelyezve.⁹² A Lakótorony falvastagságában kiképzett fülkére, pontosabban annak simára faragott hátfala egy keskeny sávjára a nagyobbik kapunyílás visszafaragott szárkő-része mögött mindkét oldalon rálátni, míg az ablak fülkéjének esetében mindkét oldalon és alul is.⁹³

Mindezzel a kettős kapus terem háromnegyed-oszlopok hordozta szalagbordás keresztboltozatának a megoldása is összefügg. A boltozat is utólagosnak tűnik, hiszen a megépítésekor is a fentebb felvázolt építéstechnikai megoldásmódhoz hasonlókat alkalmaztak, amennyiben a boltozatot a már (nagy részt) megépült falak közé (és a kettős kapu elé) menet közbeni utólagossággal mintegy „betelepítették.” A kettős kapus terem építői választhattak volna más megoldást is – az oszlop-félék és a boltozat kialakítását illetően is. A Lakótorony déli helyiségében például pilaszteres féloszlopo(ka)t is alkalmaztak, de konzolokkal is találkozni (Lakótorony, északi terem), és a különböző boltozástechnikák és típusok változtatásában való jártasságuk sem kérdéses (példákat a nagyobb terekben alkalmazottakon túl a falvastagságban kialakított lépcsőházakban és átvezető helyiségekben látni: **21–22. kép**). A palota építői széles körű és gyaníthatóan különböző eredetű és stílusösszefüggésű építéstechnikai ismeretekkel és gyakorlattal rendelkeztek. Az építéstechnikai repertoárból való választásnak tudatosnak és alaposan átgondoltnak kellett lennie. A választás nyilván az építészeti feladatnak volt a függvénye.

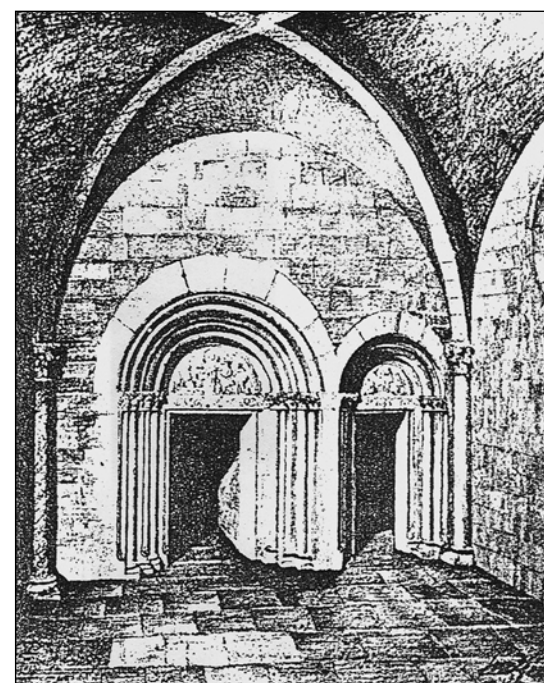
⁸⁹ Raffay 2006, 16–28.

⁹⁰ Takács 2018, 39. jegyzetben a Szent István-terem kapcsán a boltozatépítőket nem azonosítja az akantuszos díszű faragványok készítőivel.

⁹¹ Az ablak rekonstrukciója: Klinger 2004, 115–117. Az ablak faragványainak stílusösszefüggései: Raffay 2009, 50–51; Raffay 2013, 32–34, 1., 7., 8. és 16. kép.

⁹² Az kettős kapu bal oldalán, a lábázat és a fejezetzóna magasságában egy-egy kváder látható, a kapuelemek közé benyúlva. Talán a kőszerkezet bekötésében játszhattak szerepet. A „benyúlás” ugyanakkor felveti a kérdést: nem lehet-e a fülke ezoldali kiképzése utólagos, a már megépült falszakaszból utólag kimetszett, vagy a kváderek lehetnek-e esetleg az eddig a határig megépített Lakótorony-falnak a csorbázatából fennmaradt elemek.

⁹³ Másféle a Porta speciosának a Szent Adalbert homlokzati falában/falán való elhelyezése. Vö. Takács 2018, 40.

Úgy tűnik, hogy hasonló megfontolások a megrendelői szinten is működtek, amelyre példát a palotakápolna épülete szolgáltat. Ennek megépítését nem a Lakótoronyon működőkre bízták, hanem egy másik építészre és más kőfaragókra. Bízhatták volna a Lakótorony műhelyére is, hiszen az ott dolgozók egyelőre nem mentek sehova, így rendelkezésre állhattak volna – legfeljebb a munkálatok lelassultak volna – ami persze nem lehetett elhanyagolandó szempont. Mindenesetre a kápolnai munkálatok vége felé a leterheltségük is megengedte, hogy ők is bekapcsolódjanak a kivitelezésbe (az északi melléktér és a rózsablak fejezetein⁹⁴). Inkább arra gondolhatunk, hogy a kápolna megépítése másféle, a Lakótoronyon tevékenykedők széles körű és vélhetően különböző eredetű és stílusösszefüggésű építéstechnikai repertoárjából hiányzó ismereteket követelt, nevezetesen a „francia stílust” alkalmazását. Az építető a Lakótoronytól egyszerűen másféle, más stílusú kápolnát kívánt. Persze nem lehetett elhanyagolható szempont az, hogy a (részben) párhuzamosan folyó építkezés az együttes korábbi befejezésével kecsesített. A két építési helyszínen folytatott építkezés vezetőinek az építészeti érintkezési pontok ügyében bizony egyeztetnie kellett. A kápolna és a palota bejáratí homlokzata ugyan egyeztetésről tanúskodik, de ugyanez a

26. kép
A kettős kapus terem rekonstrukciós képe a baldachinboltozattal (Lux Géza rajza, 1936)

27. kép
Baldachinboltozat a bencés apácák zárai Szűz Mária temploma harangtoronyában

⁹⁴ Raffay 2009, 52; Raffay 2013, 31, 13. és 15. kép

homlokzat arra is figyelmeztet, hogy az egyeztetés nem ment zökkenőmentesen, aminek nyelvi okai is lehettek, vagy csak egyszerűen elkéstek vele (20. kép).

A kápolnai feladat meghatározásakor a kápolnai funkciókat is természetesen tisztázták, az előttünk ismeretlen vonatkozásokat, így a melléktérrel speciális feladatait is.⁹⁵ A feladatok tisztázása a kettős kapus terem megtervezését és a Szent István-teremét is meg kellett, hogy előzze. Ezek esetében úgy tűnik több az előttünk ismeretlen vonatkozás, mint a kápolna esetében. Ugyanakkor kínálkozik néhány, csupán feltételezés alapjául szolgáló megfigyelés.

A kettős kapus terem megtervezésekor a megrendelő figyelmét a boltozat kérdése sem kerülhette el: akár ő kezdeményezte, akár csupán elfogadta. A megoldás nyilván nem véletlenül lett baldachinszerű. A négy oszlopon nyugvó boltozat az utókor művészettörténésze szerint sem egyszerű térfedő szerkezet, hanem baldachin-alakzat.⁹⁶ Az esztergomi is az, méghozzá a román sémának nevezettbe sorolható (26. kép). Az elnevezés Tóth Sándortól származik, aki ily módon különböztette meg a zárai bencés apácakolostor tornyában megépült példát a Hans Sedlmayer által definiált antik és gótikus baldachinoktól.⁹⁷ Az esztergomi megoldás modernbb mint a zárai, ami a köztük fennálló időbeli különbséggel magyarázható (27. kép). Modernbb, de nem gótikus. A zárai megépítése Kálmán királyhoz kötődik, az esztergomi úgy hét évtizeddel későbbi. Ám az időbeli és stílusbeli különbség nem változtat azon, hogy az alakzatot, a királyi reprezentációval hozzuk összefüggésbe. Ez Zára esetében is nyilvánvaló, és Esztergomban sem merész következtetés, hiszen (a) királyi palota terméről van szó. Merészebb lenne a zárai megoldásnak esztergomi áttelepítéséről spekulálni és III. Bélának dalmát uralkodóként való esztergomi reprezentációja lehetőségét emlegetni. Miért is ne, hiszen Béla a Dalmácia hercege címet még Bizáncban is használta.⁹⁸ Mindenestre szava sem lehetett ez ellen akkor senkinek, hiszen Béla ténylegesen bírta a címet. Zárában, fenn a toronyszobában is otthon lehetett – akárcsak Kálmán.⁹⁹ A kettős kapus terem jelentősége így, ha lehet, még különlegesebbnek tartható, mint eddig a nyugati körablaka, a kettős kapus dísz,¹⁰⁰ valamint az északi homlokzati márványablaka alapján gondoltuk (18., 20., 26. kép).¹⁰¹ A terem jelentőségéhez, ha tetszik, ha nem, a kisebbik

⁹⁵ A palotakápolna funkcióival kapcsolatban: Entz 2018, 237.

⁹⁶ Tóth 2007, 15.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Bár a cím ottani használata csak a trónörökös címétől való megfosztását követően, 1170-ben tűnik fel egy latin nyelvű oklevélben. Vö: Kristó–Makk 1981, 13. Az oklevél szövege magyarul: uo. 53–55.

⁹⁹ Jászay 1990, 20: III. Bélának „sikerült uralmát hosszabb időre állandósítania Zárában”. Zárát Velencének csak 1202-ben sikerült visszafoglalnia (Jászay 1990, 24).

¹⁰⁰ Gerevich 1938, 81 trónteremnek tartotta. Vukov 2004, 18–19 III. Béla legbensőbb magánszobájaként értelmezte, felhívva a figyelmet arra, hogy a kör alakú ablakot felszentelt helyeken volt szokás alkalmazni. Buzás 2004, 14 szerint: a reprezentatív tér magánkápolna volt.

¹⁰¹ A teremnek a jelentőségét a Lakótorony felől semmiféle építészeti megoldással nem jelezték. Másfelől (a timpanon és az ajtószárny díszítéséről) semmit sem tudunk. A nagykapu ajtószárnya a terem fellé nyílt és onnan volt zárható: Vukov 2009, 38.

kapun keresztül megközelíthető¹⁰² fiók-tér funkcióját is hozzá kell számítani, amelyet a Szent István-terem nyugati fala megépítését követően emelt támpillér-félére ültettek. Erre vonatkozóan megfontolandó Bugár-Mészáros Károly javaslata, aki scriptoriumként tekint a kis térre, amely alatt, a támpillérfélén aknájába rejtve akár kincstár is elhelyezésre (pontosabban: elrejtése) kerülhetett (2. kép).¹⁰³ Hasonló fióktér tartozott a Lakótorony déli helyiségéhez is. Ha az előbbi írószoba volt, nem valószínű, hogy ez is az lett volna. Ennek estében inkább hihető olyan mellékhelyiség-funkció, mint amilyent az előbbiekben a helyreállítók megálmodtak, még ha csupán egyszemélyes változatban is.¹⁰⁴ E térről ugyanis nagyobb valószínűséggel feltételezhető, hogy hálósobai funkciókat látott el, amelyhez mellékhelyiség is járt, mint a kettős kapus teremről.¹⁰⁵ A királyi palota ezen termében napvilágra jött trónörökös esetében – tekintve a padlózat és a padlábazat vörösmárványát – a bíborban született jelző akár alkalmazható is lett volna, ha ilyent a magyar királyi dinasztia tagjai használtak volna (25. kép). Mindenesetre a vörösmárványnak a porfírhoz való hasonlósága biztosította reprezentáció lehetőségét a kutatás (más példák esetében) tényként kezeli.¹⁰⁶ A Lakótorony déli termének a palotán belüli helye ugyanakkor jól összevethető a kettős kapus teremével: ide is a Lakótorony északi helyiségén keresztül lehetett bejutni. Ám úgy tűnik, hogy a bejáratának díszítése a megközelítésének az irányába és nem befelé nézett. A teremről továbbmenni nem lehetett, akárcsak a kettős kapus teremből sem, a fióktér nem számítva. A termék belülről záródott.¹⁰⁷ A déli terem sem volt reprezentatív (belső) építészeti megoldások nélkül: a boltozatait (a már emlegetett) faltagoló elemekre terheltek, az ezek alatti padlábazat homlokoldalát vörösmárvánnyal díszítették, és ablakai is minden bizonnyal méltók voltak mindehhez (25. kép). Jól jelzi a két teremnek a reprezentációban játszott különbségét az, hogy amíg a déli terem ablakai csupán fény- és levegőforrásul, valamint kitekintésre szolgálhattak, a kettős kapus terem vörösmárvány ablaka a király megjelenésének biztosíthatott helyet. A teremnek az északi ablaka kifelé nyújtott reprezentációs lehetőséget (20. kép). A bejáratú udvar felé a király itt pompában, jól láthatóan mutathatta meg magát, porfírhoz hasonlatos vörösmárványú (ablak)keretben, baldachin-boltozat alatt (háttérben a kettős kapuval), az érkező (eset-

¹⁰² Az ajtónak küszöbe nem volt. Az ajtószárny a fióktér felől volt zárható, amelyről fennmaradt pipapánt is tanúskodik, vö. Vukov 2009, 33.

¹⁰³ Bugár-Mészáros Károly szóbeli közlését köszönöm.

¹⁰⁴ A kettős kapus teremből nyíló melléktérnek mellékhelyiségként való értelmezését („kis erkély-toilette”) a támpillérfélén tövénél azonosított kiömlőnyílásra alapozták. A kiömlőnyílásra Várnai hívta fel a figyelmet. Hivatkozik rá: Vukov 2004, 13. jegyzet. Ezt az azonosítást Bugár-Mészáros nem fogadja el. Vukov 2009, 24. jegyzete szerint az eredeti funkció a XV. században megváltozott. A helyreállításakor kétülök WC-t rekonstruáltak.

¹⁰⁵ A déli helyiségből nyíló mellékhelyiség is belülről volt zárható: Vukov 2009, 37.

¹⁰⁶ Lövei 1992, 3–5. A „bíborban való temetkezés”-ről jómagam értekeztem III. Béla székesfehérvári sírjáról szólva. A Nyíregyháza 2019. májusában tartott konferencián (Művelődés Bizáncban innen és túl) előadásom (III. Béla-kori magyarországi művészet problémái), megjelenés alatt.

¹⁰⁷ Ez a déli terem esetében csak feltételezés lehet. Vö: Vukov 2009, 37.

leg a távozó) vendég fölé magasodva. Kissé ahhoz hasonlóan, mint Kálmán Zarában a toronyhoz kapcsolódó karzaton, baldachin alatt (háttérben és körös-körül freskókkal) a kapcsolódó kápolna közönségnek.¹⁰⁸

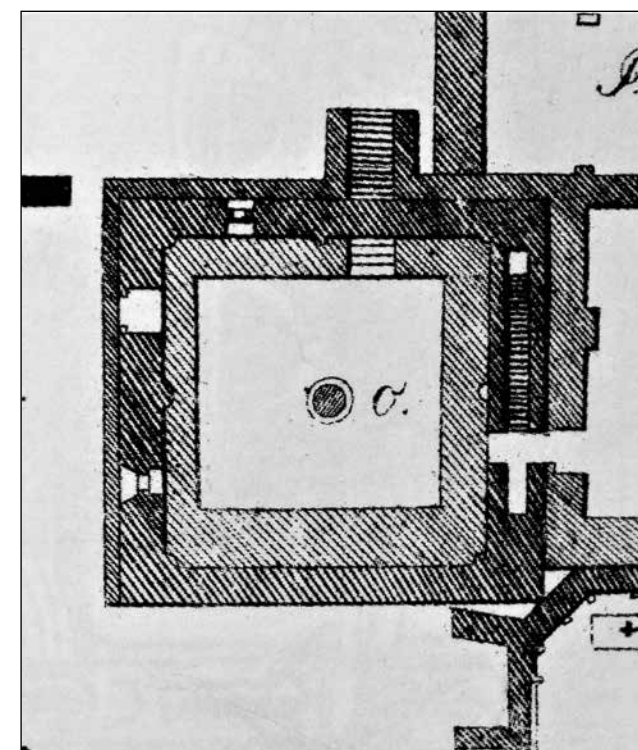
Még rejtélyesebb funkciójú a Szent István-terem (2–14. kép). A helyszíni vizsgálatok, a régészeti megfigyelések és a források alapján megállapítható, hogy a terem megközelítése eredetileg az előtérből levezető lépcsőn és a keleti ajtón keresztül volt lehetséges (amit a terembe érkező maga mögött gondosan elrejtészelhetett) (15. kép).¹⁰⁹ Az eredeti tervek szerint a terem egyedül ezzel az ajtóval látták el – a távozáshoz is csak ezt lehetett használni. A későbbi¹¹⁰ nyugati ajtó helyén eredetileg legfeljebb egy ablak nyílhatott. De ennek a léte nem bizonyítható. Lehet, hogy a belső megvilágítását csak mesterséges fényforrások biztosíthatták és egyébként teljes sötétség uralkodott – kőfaragványok és igényes építészeti kialakítás ide vagy oda? Kérdés, az eredeti elképzelésen mikor módosítottak és nyitották a nyugati, a szakadék felé néző ajtót.¹¹¹ A terem elhagyása attól kezdve ezen keresztül is megoldható volt: menekülés végszüksége esetén (a szakadékra való tekintettel nem túl sok eséllyel), vagy valamiféle erkélyféle elérése céljából, amelynek a nyomait nem ismerem. A terem elhelyezését tekintve alagsori helyiség, de nem alépitmény, mint a kápolna alatti vagy a Lakótorony alatt megépítettek, hanem építészeti és kőfaragványok tekintetében is igényesen kivitelezett, függetlenül a feltételezhető félhomálytól vagy az esetleges teljes sötétségtől.

Mi lehetett a terem eredeti funkciója ennek, az utókori látogatókat kápolna-féle emlékeztető teremnek? Az utólagosan nyitott ajtó mennyiben befolyásolhatta vagy módosíthatta az eredeti funkciót?

A terem Szent István születési helye lenne? Anakronisztikus ötlet. Mégis királynéi hálósoba, más uralkodói csemeték születéséhez? Mellékhelyiség és talán ablak nélkül – hacsak a nyugati ajtót nem hozzuk összefüggésbe egy fából készült mellékhelyiségnek a teremhez való illesztésével, ezt nemigen feltételezhetjük. A reprezentatív kialakított hálósoba egyébként is a Lakótorony földszintje északi helyiségében lehetett, mellékhelyiségestül (és ablakostul). A palotát védő őrség helye lett volna? Nos, az előtérbe felsietőkkel egyenként végezhettek volna a betolakodók, valahol az előtéri padlósínt táján, a felvezető lépcsőházból kibukkanó testőr-fejeket szép sorjában lemetsegetve. Börtön? Építészeti igényesen kialakítva? III. Béla lázadó öccsének díszítő faragványokkal ékített zárka-lakosztálya, éjjeliedény ki-be adogató nyílással az (északi) udvar felé-felől? De belülről zárható ajtóval? A nyugati ajtó megnyitását követően sem lehetett börtön – ez esetben a hercegnek nem kellett volna Barbarossa jövetelét várni ahhoz, hogy elhagyhassa az országot – a végszükség megállapítása számára nem lett volna kérdéses, hacsak a külső ajtót nem kívülről zárták. A nyugati ajtó nyitását

követően: alagsori előtér a palota felső részeinek megközelítéséhez, vagyis a földszinti előtér alagsori előtere? A szakadék felől nyíló külső ajtón keresztül vajon kik lehettek volna a megközelítők? A fentebb emlegetettől ellenkező irányú menekülési végszükség esetén számolhatunk csak ilyen esetleges funkcióval. A királyi lakosztályokat a konyhakkal összekötő tér lett volna? Királyi torkoskodók ellen belülről elrejtett ajtóval? Nem, mert a konyhák felé eredetileg nem nyílt ajtó (és e szempontból nem is releváns a kérdés, hogy hol is voltak az eredeti konyhák). Kincstár? Ahol a kincsek magukra zárták az ajtót? Vagy a tolvaj, hogy a túloldalon, ha már volt ajtó, nyugodtan kipakoljon és megpróbáljon távozni e sajátos végszükségben? Kripta? Templom nélkül? Miféle halottak zárták volna magukra itt az ajtót? Nem is volt funkciója, csupán a toldalék-építmény felső termének alépitményi tartása? Csúpn alépitményről lenne szó, a Lakótorony alattihoz vagy a kápolnánál alkalmazotthoz hasonló? Ám azoktól eltérően itt a belső tér nem került feltöltésre, hanem építészeti igényes kialakítására törekedtek, fejezetfaragványokkal ékítve az architektúrát – amint azt említettem.

A terem eredeti funkciójának a tisztázásához nemcsak ellen-szempontok adhatók. Mindaddig mérlegeletlenül maradt Tóth Sándor megfigyelése, amely szerint a Szent István-terem építészeti megoldásához a legközelebbi példa a Szent Adalbert székesegyház északi oldalán emelt építmény földszintjén azonosítható,¹¹² amelyet csúpn a Máthes-közölte székesegyházi alaprajzról¹¹³ ismerünk (28. kép). A közelség nemcsak helyi, de időbeli is lehet: Tóth véleménye szerint az építmény déli falában, a fal vastagságában megje-

28. kép
Az esztergomi Szent Adalbert székesegyházról északra emelkedett építmény alaprajza (részlet Máthes-közölte székesegyház-alaprajzról: Máthes 1827, T IV)

¹⁰⁸ Palotakápolnai funkció esetén: a közönséget nem, vagy nem mindig a bencés apácák alkották. A toronyszobát III. Béla is használhatta. Vö. a 99. jegyzettel.

¹⁰⁹ Vukov 2009, 36.

¹¹⁰ Lásd a 27. jegyzetet.

¹¹¹ Lásd a 15. és a 27. jegyzetet.

¹¹² Tóth 2000, 140.

¹¹³ Máthes 1827, T IV.

lenő lépcső románkori eredetre vall.¹¹⁴ Ez kizárja, azt az elterjedt, Bonfinire hivatkozó szakirodalmi feltételezést, amely szerint az építető Vitéz Jánossal lenne azonosítható.¹¹⁵ Azt viszont nem, hogy az épületen Vitéz-korában is építkezettek, mondjuk a felsőbb részeken (az épület eredetileg legalább egy emelettel rendelkezett), vagy alakíthattak, akárcsak a Lakótoronyon, amelyet Bonfini (Kerek-toronyként megnevezve) ugyancsak Vitéz építkezésének tartott.¹¹⁶ Az sem zárható ki, hogy Vitéznek itt került berendezésre a könyvtára, és az sem, hogy eredetileg sekrestye (is) volt. Az alaprajz valóban a Szent István-teremben alkalmazott megoldásokhoz hasonlókat mutat, azzal a különbséggel, hogy itt minden geometrice szabályos és így minden elem a helyén van. A szabályos négyszög alaprajzi megszerkesztését itt úgy látszik sem meglévő építészeti elemek, sem helyszűke nem befolyásolta és a falközépi féloszlopok, valamint a terem közepére állított oszlop közepre kerülhettek. A szögletekben itt is háromnegyed-oszlopként megjelenőket használtak. Nem kétséges, hogy a faltagolók és a középoszlop itt is boltozattartó szerepben jelentek meg. A Szent István-terembeli megoldástól eltérően a faltagolók itt a falak mentén körbefutó padlábazat-félén állhattak. Ez a megoldás sem ismertelen a palotában: a Lakótorony déli helyiségében a nyomai mindmáig megvannak (azzal a különbségek, hogy ott a falközépi elemek pilaszteres féloszlopok voltak) (25. kép). Mindezek alapján megkockáztatható, hogy az építményt a palotaépítkezés (időbeli és stílusbeli) közelébe, alkalmasint III. Béla-korára keltezzük.¹¹⁷ Mindebből ugyan a Szent István-terem funkciójára nézve nem vonhatunk le következtetést, de egy dologra figyelmeztethet: ha valóban sekrestye volt itt, amelyhez kapcsolódóan Vitéz valóban könyvtárat rendez itt be, akkor Vitéz korában számolhatunk (még) az eredeti (III. Béla-kori) funkciók ismeretével és gyakorlatával (amennyiben a könyvtár-funkció nem idegen a sekrestye-funkciótól), és a meglévő adottságok felhasználásával.

Egy ilyen lehetőséget szem előtt tartva, talán nem túl merész kaland a Szent István-terem későbbi történetéhez fűződő vonatkozásokat megneézni és azokból az eredeti funkcióról való gondolkodáshoz, ha mást nem is, csupán szempontokat meríteni – a fentebbi ellen-szempontokat ellensúlyozandó.

A régészeti kutatások, Antonio Bonfini leírását is felhasználva arra a következésre jutottak, hogy Vitéznek a fürdője a Szent István-terem közvetlen közelében lehetett. Horváth István szerint a terem és a konyha közti hosszúkás, boltozatos helyiség gőzkamraként funkcionált (3. kép).¹¹⁸ Elfogadva a caldarium-azonosítást, amelyet Buzás Gergely további meggyőző érvekkel egészített ki,¹¹⁹ a Bonfini említette hideg- és meleg-

vizes cellák közül tehát a hidegvizeset kell megkeresnünk. Buzás szerint a frigidarium az udvar felől csatlakozott, amelyet a palotahomlokzat és a kápolnai-palotai bejárathoz felvezető lépcső alépítménye közötti udvar-zugot beépítve hoztak létre.¹²⁰ Rekonstrukciós alaprajzán a Szent István-terem a fürdőhöz csatolt öltözőtérként van feltüntetve, amelyből a frigidariumba az északi fal nyíláson keresztül lehetett kijutni.¹²¹ Ám úgy tűnik, hogy ez a nyílás csak átbújási lehetőséget biztosíthatott a sufnitérként létrehozott frigidarium felé. Ám a sufnitér létezése is kérdéses: ennek építészeti nyomait nem ismerem. Így tehát fel kell tenni a kérdést: hol volt a melegvizes fürdőtéri cellának a Bonfini-szöveg említette cella-párja. Ha nincs a sufnitér, marad a Szent István-terem. Hidegvizes fürdőként való működéséhez nem volt szükség különösebb (rekonstrukciós fantáziát sem különösebben igénybe vevő) építészeti vagy más extrákhoz. Csupán az a kérdés, hogy a két terem ajtóval miért csak utólag, a gőzfürdő déli falának megépítését követően kötötték össze. Persze nem kizárt, hogy a gőzfürdő-funkció egy korábbi tér átépítését követően kerülhetett aktiválásra.

Mindezek alapján feltehető a kérdés: lehetett-e a boltozatos, eredetileg csupán bejárati ajtóval, és talán egy kisebb ablakkal, de igényesen kialakított Szent István-terem III. Béla fürdője? Ha Vitéz-korában funkcionálhatott hidegvizes fürdőként, ennek korábban sem lehetett akadálya. Vízre a palotában a fürdéstől függetlenül is szükség volt. Buzás szerint a vízellátást a kápolna melletti ciszterna már a kápolna-építés korától biztosíthatta.¹²² Használhatták-e a Szent István-termet eredetileg melegvizes fürdőként? Nem kizárt, hogy a Vitéz-féle modern gőzfürdő a Szent István-terem helyettesítésére épülhetett. Ám a kutatás jelenlegi állása alapján mindezt bizton állítani nem tudjuk. Padlófűtés vagy kád nyomait hiába is keresnénk, azokat, ha voltak, a padlószint-süllyesztésnél kipucolták, épp azzal a csákánnyal, amely a szintsüllyesztést követően készült ábrázoláson szerepel, 1868-ban (14. kép). A szóban forgó ábrázoláson mindenestre a földszinti előtérbe vezető lépcsőhöz készült ajtó fölkéjének bal oldalán az él kiomlása olyan ürege építőelemet mutat meg, amelyről nem kizárt, hogy falfűtéshez vagy vízvezetéshez készült.¹²³ Megjegyzendő ugyanakkor az is, hogy a teremben hordozható tűzhelyekkel is melegíthettek, és hordozható kádak is használatban lehettek.¹²⁴ A terem udvar felé néző nyílásának lehetett szerepe a fürdőfunkció kiszolgálásában – a mozgatható kellékek terembe való juttatásában és eltávolításában. A szakadék felé néző, az eredeti tervben nem szereplő ajtó jelenléte egy hidegvizes fürdő-funkcióval talán jobban lenne értelmezhető, s így sem kizárt, hogy azt csak a Vitéz-féle átalakí-

¹²⁰ Buzás 2004/a, 56, 57.

¹²¹ Rekonstrukciós alaprajz: Buzás 2004/a, 52.

¹²² Buzás 2004/a 7. jegyzete szerint a ciszterna a kápolnával egyidős.

¹²³ Tolnai Gergely figyelmeztetett arra, hogy a klasszicista székesegyház kupolája építésénél hasonló üregeket használtak, égetett agyagból, és nem kizárt, hogy a terembei munkákhoz – foltozáshoz onnan hozhattak a maradékból. A képen a szóban forgó építőelem anyaga nem meghatározható. A térbe belógva látható, így kérdés, hogy mi tartja. Nem kizárt, hogy a benne elhelyezett fém csőnek köszönhetően nem esett le.

¹²⁴ Vukov 2004, 66.

¹¹⁴ Tóth 2000, 140.

¹¹⁵ MRT V 105: a székesegyháztól északra emelt könyvtárépület építetője Bonfini szerint Vitéz volt. A négyszögletes, középoszlopos épületet Széless is könyvtárnak tartotta: Széless 1998, 97–98. Vö. uo. a 98. (Marosi Ernő) és a 178. (Horváth István) jegyzettel.

¹¹⁶ Lásd a 27. jegyzetet.

¹¹⁷ Érdemes lenne az összefüggést faragványos anyaggal is kiegészíteni, a székesegyházhoz kötöttek közül válogatva, ám rekonstrukciós egyenletünk túl sok ismeretlenes.

¹¹⁸ A fürdőről: Horváth 1990/b, 36–51, 40.

¹¹⁹ Buzás 2004/a, 54–57.

tások alkalmával vágta a falba, akár egy füst alatt a frigidariumba vezető ajtóval. Ha tartozott hozzá erkély-féle, ott napfürdőzni is lehetett, még inkább csak szellőzködni. Az ajtón át a fürdő vizét a hegyoldalba kényelmesen kiönthették. Ha volt korábbi kifolyónyílás, az leginkább az ajtó helyén nyílhatott.

A Szent István-terem fürdő-funkciójának a feltételezése egy dologgal semmiképp sem áll szemben, nevezetesen III. Béla bizánci neveltetésével, és ottani életvitelével. Miért is kellett volna neki a fürdés luxusról itthon lemondania? A megrendelői igény jöhetett Bizáncból, és Antiochiából is,¹²⁵ de az építész és a kőfaragók nem, amelyről leginkább a terem díszítőfaragványainak modenai kapcsolatai tanúskodnak.¹²⁶

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- Blümelhuber Ferenc: *Műtörténeti kalauz Sz. István király esztergomvári kápolnájában*. A kápolna 1874-i aug. 27-én történt megáldása emlékéül. Esztergom, 1874.
- Buzás 2004/a: Buzás Gergely: Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. *Monumenta Historica Budapestinensia* XIII. Budapest, 2004. 51–59.
- Buzás 2004/b: Buzás Gergely: Az esztergomi vár román kori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. 7–44.
- Connell 2015: Connell, Evan S.: *Deus Lo Volt!: A Chornicle of the Crusades*. Berkeley, 2015.
- Dercsényi-Zolnay 1956: Dercsényi Dezső, Zolnay László: *Esztergom*. Budapest, 1956.
- Dercsényi 1965: Dercsényi, Dezső: *Le château royal d'Esztergom*. Budapest, 1965.
- Entz 2018: Entz Géza: Opponensi vélemény Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története című kandidátusi értekezéséről. In: *Nagy 2018*. 235–238.
- Gerevich 1938: Gerevich Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Budapest, 1938.
- Giorgi-Eger 2021: Giorgi, De Andrea U.- Eger, A. Asa: *Antioch: A History*. New York, 2021.
- Horogszegi 2020: Horogszegi Tamás: Egy elfeledett Szent István király falképciklus. Jobst Károly és Ferenc elveszettnek hitt esztergomi festményei Simor János Szent István-kápolnájából. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 2020/1, 71–97.
- Horváth 1990/a: Horváth István: Vitéz János palotájának régészeti feltárása. In: *Vitéz János Emlékkönyv. Esztergom Évlapjai. Annales Strigoniensis*. Esztergom, 1990. 78–86.
- Horváth 1990/b: Horváth István: Mátyás kori építkezés az esztergomi várban (Az esztergomi „Vitéz-palota” régészeti feltárása). In: Mátyás király és a vidéki Magyarország. *Tudományos füzetek* 6. Tata, 1990. 36–59.
- Jászay 1990: Jászay Magda: *Vélcse és Magyarország*. Budapest, 1990.
- Klinger 2004: Klinger László: Ablakbéllet töredékei. Rekonstrukció. In: *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. 115–123.
- Kristó-Makk 1981: *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981.

¹²⁵ Konstantinosz (valójában I. Baszileosz) konstantinápolyi fürdőjéről: Majeska 1984, 247. A fürdőnek a császári ceremóniákkal való összefüggéséről: Yegül 2016. Mánuel császár antiochiai fürdőélményeiről: Conell 2015 és Giorgi-Eger 2021. Érdekesség csupán, hogy a bizánci fürdőépületek közt is találni utóbb kápolnává alakítottat.

¹²⁶ A modenai Ghirlandina (valamint a Porta regia és a pontile) faragványával való kapcsolatokról: Raffay 2006. Különösen: 14–15, 38.

- Lepold 1938/b: Lepold Antal: Szent István születéshelye. In: *Szent István Emlékkönyv*. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. II. 489–524.
- Lővei 1992: Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – a „vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben. In: *Ars Hungarica* 2 (1992). 3–28.
- Majeska 1984: Majeska, George P.: *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Washington, 1984.
- Marosi 1984: Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. *Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*. Budapest, 1984.
- Marosi 1994: Marosi Ernő: Lippert József pozsonyi főoltára. In: *Ars Hungarica* 1994 (22. évf. 1. sz.), 125–132.
- Máthes 1827: Máthes, Joanne Nep.: *Veteris arcis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lithographicis tabulis arnata descriptio*. Strigoni, 1827.
- Máthes 2014: Máthes János: *A régi esztergomi vár, az ott kiáaott emlékek és más régiségek leírása*. Latin eredetiből fordította és jegyzetekkel ellátta: F. Romhányi Beatrix. Utószó: F. Romhányi Beatrix és Prohászka Péter. Esztergom, 2014.
- MRT V: *Magyarország régészeti topográfiája V. Komárommegye régészeti topográfiája*. Esztergom és a dorogi járás. Szerk. Horváth I., Kelemen M., Torma I. Budapest, 1979.
- Nagy 2018: Nagy Emese: *Az esztergomi királyi palota. Az 1934–1969 között végzett régészeti ásatások eredményei*. Budapest-Esztergom, 2018.
- Raffay 2006: Raffay Endre: Esztergom III. Béla-kori antikizáló fejezettípusai. In: Raffay Endre: *Esztergom. Vértesszentkereszt. Újvidék*, 2006. 7–45.
- Raffay 2009: Raffay Endre: Az esztergomi királyi palota bejárati homlokzata és az esztergomi stílusrétegel. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Budapest, 2009. 49–54.
- Raffay 2013: Raffay Endre: Esztergomi stílusrétegek és a Porta speciosa. In: Raffay Endre: *Esztergomi és pécsi márványkapuk*. Újvidék, 2013. 29–44, 97–114.
- Simor-Album 1886: *Emlékkönyv főmagasságú és főtisztelendő Simor János a római szentegyház bíbornoka Magyarország herceg primása esztergomi érsek úr aranymiséjének ünnepére*. Esztergom, 1886.
- Szakács 2000: Szakács Béla Zsolt: Az oszlop az Árpád-kori építészetben. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. Rostás Tibor, Simon Anna. Budapest, 2000. 9–28.
- Széless 1998: Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház*. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és Szent István templom romjairól. A latin szöveget átírta és fordította: Waigand József és Romhányi Beatrix. A bevezetést és a jegyzeteket írta Marosi Ernő és Horváth István. Esztergom, 1998.
- Takács 2018: Takács Imre: *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*. Budapest, 2018.
- Tóth 2000: Tóth Sándor: Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet. In: *Strigonium Antiquum* IV. Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Esztergom, 2000. 121–154.
- Tóth 2007: Tóth Sándor: Kálmán király és a bordás keresztboltozat. In: *Művészettörténeti Értesítő* 56. kötet, 2007. 1–28.
- Yegül 2016: Yegül, Fikret: Baths of Constantinople. In: *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece*. Edited by: Caraher, William R; Jones Hall, Linda; Moore, R. Scott. 2016.
- Várnai 1974: Várnai Dezső: Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. In: *Magyar Műemlékvédelem* 1971–72. Budapest, 1974. 75–102.
- Vukov 2004: Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest, 2004.
- Vukov 2009: Vukov Konstantin: Az esztergomi Lakótorony belső útjai. (Hol voltak, s hogyan zárultak az ajtók az esztergomi királyi palotában?) In: *Esztergom Évlapjai/Annales Strigoniensis*. Esztergom, 2009. 29–38.